

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Єврейська громада містечка Саврань
у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо - наукової програми «Юдаїка»

Гула Оксана Григорівна

Наукові керівники:

Малахова К. В., кандидатка філософських наук, доцентка

Маслійчук В. Л., доктор історичних наук, доцент

Рецензентка: Москалець В. К., докторка філософії з історії

Магістерська робота захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2023 р.

Київ 2023

Декларація академічної доброчесності студентки НаУКМА

Я, Гула Оксана Григорівна, студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: ksenjagula@gmail.com,

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Єврейська громада містечка Саврань у другій половині XIX – на початку XX ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

25. 05. 2023 р.

Оксана ГУЛА

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Єврейська громада містечка Саврань у другій половині XIX – на початку XX ст.».

Автор: студентка 2-го р.н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)». Наукові керівники: Малахова К. В. та Маслійчук В. Л.

Захищена: "9" червня 2023 р.

Короткий зміст роботи: магістерська робота присвячена аналізу основних аспектів функціонування єврейської громади містечка Саврань періоду з другої половини XIX ст. до початку XX ст. Дослідження базується на неопублікованих архівних матеріалах, що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області (ДАХМО) та Центральному державному історичному архіві м. Києва (ЦДАК), а також на опублікованих документах, насамперед законодавчих актах Російської імперії щодо єврейського населення та результатах етнографічних експедицій досліджуваного періоду. Використання цього комплексу матеріалів дозволило дослідити склад, чисельність та соціальне становище єврейської громади Саврані, а також простежити становлення та розвиток у містечку хасидської династії Моше Цві Гітермана.

Short summary: the master's work is devoted to the analysis of the main aspects of functioning the Jewish community in the Savran from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century. The research is based on unpublished archival materials which are stored in the State Archives of Khmelnytskyi Region and in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. Used the published documents, primarily legislative acts of the Russian Empire regarding the Jewish population and the results of that period ethnographic expeditions. The use of these materials allowed to investigate the structure, number, and social status of the Jewish community in Savran and deduced the forming and development of Moshe Zvi Giterman Hasidic dynasty in the shtetl.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	7
1.1 Історіографічний огляд роботи.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	12
РОЗДІЛ 2. Містечко Саврань на тогочасній адміністративно-територіальній мапі Російської імперії	17
2.1 Вплив географічного розташування штетла на його економічний розвиток	17
2.2 Адміністративне підпорядкування Саврані.....	19
РОЗДІЛ 3. Єврейське населення містечка Саврань.....	26
3.1 Савранські євреї у контексті загальноімперського законодавства щодо євреїв.....	26
3.2 Чисельність, склад та соціальне становище савранських євреїв.....	36
3.3 Хасидська династія Моше Цві Гітермана із Саврані.....	54
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	69
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Наявність на території України різних етноконфесійних громад багато в чому визначає багатство і своєрідність її історико-культурного надбання. Територія нашої держави тривалий час була відкрита для міграційних процесів, характерних для Східної Європи, і це сприяло поступовому формуванню тут системи спільного розселення різних етнічних груп та становленню механізмів їхнього політико-правового, господарського, культурно-мовного й конфесійного співіснування. Відповідно, дослідження історії та культури єврейського народу, як представника однієї з таких груп, в контексті української історії є **актуальним** як з наукової, так і з суспільної точки зору, адже дозволяє детальніше та глибше розглянути всі особливості єврейської громади. Чи не найкраще це можна зробити, прослідкувавши життя невеликої єврейської громади одного із численних містечок на історичній мапі України, її місце та значення для економіки містечка, міжетнічні взаємини всередині штетлу та подивитися на зміни, які відбувалися з громадою внаслідок різного роду обставин. Для дослідження ми обрали містечко Саврань на півночі Одещини, з огляду на те, що єврейська громада сформувалася тут ще у XVI – XVII ст., коли містечком володіли польські поміщики, а також у зв'язку із фактом, що саме у Саврані було засновано впливову, але маловивчену на сьогодні Савранську хасидську династію.

Об'єктом дослідження виступає єврейська громада містечка Саврань у період з др. пол. XIX ст. і до поч. XX ст.

Предмет дослідження – внутрішнє життя, функції, роль та значення для містечка єврейської громади Саврані періоду др. пол. XIX ст. – поч. XX ст.

У даній роботі маємо на **меті** дослідити ключові аспекти внутрішнього життя та діяльності єврейської громади на прикладі містечка Саврань Одеської області з другої половини XIX ст. до початку XX ст.

Відповідно до мети, у роботі визначаються наступні завдання:

- проаналізувати наявний науковий доробок вітчизняних та закордонних дослідників та розглянути джерельну базу дослідження з теми;

- охарактеризувати географічне розташування штетлу, його підпорядкованість у строкатій структурі адміністративного поділу імперії для розуміння ролі, ступеня впливу єврейського населення на розвиток економіки краю;

- висвітлити реальний вплив прийнятих і впроваджених у життя чи навпаки, скасованих законів, постанов і резолюцій центральної влади на єврейське населення штетлу;

- дослідити склад, чисельність та соціальне становище єврейської громади Саврані, виокремивши як особливе – появу та становлення тут савранської хасидської династії.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період із др. пол. ХІХ ст. і до початку ХХ ст.: нижня хронологічна межа обумовлена прийняттям центральною владою низки законів, що вплинули на єврейську громаду та змінили її, а верхня – скасуванням смуги осілості у березні 1917 р. Зауважимо, що при дослідженні окремих аспектів теми ми свідомо виходили за рамки окресленої хронології задля повнішого і глибшого розуміння процесів, що відбувалися на території штетлу.

Географічні межі дослідження окреслюються територією містечка Саврань, що у досліджуваний період входило до Савранської волості Балтського повіту Подільської губернії, однієї із губерній Російської імперії. Іноді ми свідомо порушуватимемо географічні межі з метою більш охоплюючого висвітлення досліджуваних подій.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, а також використання методів аналізу, синтезу, узагальнення, статистичний метод та метод польових досліджень.

Наукове і практичне значення роботи полягає в тому, що із залученням неопублікованих архівних документів та ретроспективним оглядом старого єврейського цвинтаря Саврані встановлено, ким же були і чим займалися євреї містечка, визначено особливості їхнього життя в контексті соціально-економічного розвитку українських земель, а також виокремлено проблеми, з

якими стикалися євреї у процесі своєї діяльності.

Огляд **історіографічних напрацювань** з теми показує, що на сьогодні ще не існує комплексного наукового дослідження, присвяченого єврейській громаді містечка Саврані, однак для нашої роботи корисними були й загальні праці, присвячені загалом історії єврейського населення Подільської губернії, й такі, де Саврань фігурує як одна із частин при висвітленні більш широкої теми.

Ключовою для нас стала монографія Йоханана Петровського-Штерна «Штетл: золота доба єврейського містечка», де автор, на основі значного масиву неопублікованих джерел та широкого кола опублікованих матеріалів дослідив усі особливості штетлу, виокремив передумови його появи та основні причини занепаду цього осередку єврейської традиційної культури.

Для розуміння загальної політичної, соціально-економічної та культурної ситуації, що складалася в Подільській губернії та впливала і на савранських євреїв, цінною стало дисертаційне дослідження Любима Орловського «Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861 – 1914 рр.)».

Вагомою є робота української дослідниці, кандидатки історичних наук Ольги Білецької «Савранщина: нарис історії від стародавніх часів до початку ХХ ст.», де авторка хоча й звернула більше уваги на період середньовіччя та нового часу, однак оглядово вказала й на ключові етапи становлення та розвитку єврейської громади Саврані у ХІХ ст.

Науковий доробок Гершома Шолема та Ігоря Турова допоміг досягнути феномен хасидизму, виокремити ключові поняття цього вчення і розширити відомості про хасидську династію Саврані.

Особливе місце у нашій роботі займає фундаментальна праця ізраїльського рабина і дослідника хасидських династій Іцхака Альфасі, який структурував інформацію та детально простежив династичні зв'язки представників різних династій.

Основу джерельної бази дослідження становлять неопубліковані матеріали з фондів Державного архіву Хмельницької області, Центрального державного історичного архіву м. Києва, опубліковані збірки документів та періодика початку ХХ ст.

Нині в Україні порушена тема продовжує розвиватися. Створені магістерські програми при окремих закладах вищої освіти, активно працюють Ваад України та Українська асоціація юдаїки. Однак є ще багато «білих плям» на історичній мапі України, які потребують вивчення та всебічного висвітлення, матеріалів, джерел власне хасидських авторів, а також аналізу робіт, тематично дотичних до порушеної проблеми.

Структурно робота поділяється на вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел і літератури та додатки.

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» здійснено огляд існуючих напрацювань з теми, класифікованих за хронологічним принципом, а також розглянуто джерельну базу дослідження.

У другому розділі «Містечко Саврань на тогочасній адміністративно-територіальній мапі Російської імперії» висвітлено вплив географічного розміщення штетлу на його економічний розвиток, здійснено детальний аналіз адміністративного підпорядкування Саврані в системі державного управління Російської імперії.

У третьому розділі «Єврейське населення містечка Саврань» досліджено вплив прийнятих на державному рівні законів на життя савранських євреїв, вивчено їх соціальне становище у містечку, чисельність, склад та напрямки діяльності.

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1 Історіографічний огляд роботи

Перед початком історіографічного огляду з теми варто наголосити, що обрана нами нижня хронологічна межа дослідження – 1850-ті рр. – є одночасно і певним маркером, що позначив активізацію наукових досліджень різних аспектів єврейського традиційного життя на території України. Це було пов'язано із цілою низкою чинників, ключовими з яких, на нашу думку, були: стрімкий розвиток економічних міждержавних відносин, що спричинив масштабну міграцію населення, підтримувана царською владою асиміляція в рамках російської або польської культури, поступове зростання російського націоналізму, що мало результатом єврейські погроми і еміграцію єврейського населення. Всі ці чинники призводили, зрештою, до занепаду і руйнації традиційного містечка, трансформації єврейської ідентичності з релігійної до національної, зміну ціннісних орієнтирів. Саме через це активізувалися наукові розвідки, що мали на меті зафіксувати характерні особливості того єврейського традиційного світу, що так швидко розчинявся у коловороті незворотних змін.

З огляду на наявність напрацьовань різного спрямування, їх було згруповано за хронологічним принципом: 1) дослідження географічної тематики, які почали з'являтися вже у середині XIX ст. Описи географічного розташування міст і містечок Подільської губернії відігравали ключову роль для розуміння розвитку того чи іншого населеного пункту, адже географія впливає на економічний розвиток та поширення політичних, культурних ідей та поглядів. Також важливими стали географічні плани губерній Російської імперії, які поширилися наприкінці XIX ст. і допомагають сьогодні зрозуміти ті чи інші процеси, що відбувалися в регіоні¹. Саврань, як одне із містечок Подільської губернії, мало вигідне, однак і дещо проблематичне

¹ Сицинский Ю. Археологическая карта Подольской губернии. URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/secinski/09.html> (дата звернення: 25.01.2023); Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1893.

розташування. Тому використання такого роду напрацювань у нашій роботі дозволило окреслити позитивні та негативні аспекти географічного розміщення містечка насамперед для єврейського населення, яке там проживало.

Зустрічалися відверто провладні роботи, автори яких відстоювали одну із популярних тоді у суспільстві ідей про інтеграцію загалом єврейського населення до загальноімперського суспільства, вказуючи, що політика міжнаціональної ворожнечі не сприяє укріпленню та посиленню держави. У цей період відповідні наукові праці носили здебільшого описовий та антирелігійний, особливо антихасидський, характер (хасидизм у середовищі інтелігенції того часу асоціювався із відсталістю). Одним із перших детальніше спробував розглянути внутрішнє життя хасидів Микола Сторожевський, який у своїй роботі² прямо говорить, що ідея єдності і «обрусення инородцев»³ є назрілою та актуальною. Автор виокремив у середовищі єврейства караїмів, ашкеназів, хабодів та хасидів (бештер). М. Сторожевський вказав, що хасиди – найчисельніша «секта» серед єврейського народу і через свої релігійні закони є найзакритішою та такою, що не розвивається. Автор досить чітко дає визначення поняттю та ролі цадика для хасидів, однак дещо поверховий у власне причинах виникнення цього руху. Крім того, М. Сторожевський всю внутрішню організацію життя та діяльності хасидів оцінював з негативної точки зору, вказуючи, що хасиди не сприймають себе критично, не дослухаються до думок інших і існують як суспільство в суспільстві. Однак, не дивлячись на таку оцінку автора, цінним для нас є матеріал про опис відносин між хасидськими цадиками. Дана інформація дозволила нам показати, що конфлікти між праведниками не завершувалися з їх смертю, а продовжувалися ще тривалий час.

Поступовий занепад єврейської традиційної культури, формування класового суспільства, національне відродження сусідніх народів сприяли

² Сторожевский Н. Хасиды, их цадики и магида. Полтава, 1866. 67 с.

³ Там само. С. 10.

трансформації ідентичності з релігійної до національної й у єврейському народі. А згодом, із посиленням радянської влади на більшій частині території України дослідження поступово згорнулися: іврит та єврейське традиційне життя наприкінці 1920-х рр. опинилися під фактичною забороною, а підтримувана владою до кінця 1930-х рр. культура мовою їдиш мала бути тільки за мовою єврейською, а за змістом-соціалістичною. Відповідно, місця дослідженням такого ґатунку залишалися все менше й менше. Однак, у цьому ключі винятком стали Два випуски Збірника праць жидівської історико-археографічної комісії⁴, що хоча й мають дещо розрізнені теми дослідження (тут і про погроми, і про просвітництво, і про Сковороду), але для нас цінні наявністю статей Іллі Галанта щодо планів царської влади переселити євреїв із прикордонної смуги на 50 верст вглиб губерній. Саврань, як частина Подільської губернії, також входила до цього плану. Архівні матеріали, знайдені мною, підтверджують думку автора статті про надзвичайну проблематичність і безглуздість задуманого, але так і не втіленого у життя проєкту переселення. Також важливою стала стаття І. Галанта про боротьбу з цадикізмом⁵, адже це дозволило прослідкувати зміну ставлення до цадика як праведника і провідника Божої волі до тягаря, який жив на гроші простих хасидів.

У радянську добу з'являлися монографічні чи колективні роботи, які можна віднести до другої групи: 2) описового характеру зі звеличенням

⁴ Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії. ВУАН. Збірник історико-філологічного відділу. №73. Київ, Друкарня ВУАН, 1928. Вип. 1; Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії. Збірник праць історико-філологічного відділу. № 73. Вип. 2. Київ: З друкарні ВУАН, 1929.

⁵ Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в першій половині XIX ст. *Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії. Кн.1. Збірник історико-філологічного відділу. №73.* Київ: Друкарня ВУАН, 1928. С. 123-148.; Його ж. До історії боротьби з цадикізмом. *Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії. Збірник праць історико-філологічного відділу. № 73. Вип. 2.* Київ: З друкарні ВУАН, 1929. С.313 – 344.

радянської влади. Зрозуміло, що про єврейське населення в них не згадувалося⁶.

Не будемо забувати також, що єврейські громади у період свого існування на українських територіях прагнули до автономності, до розбудови самоврядних громадських структур. Це пояснювалось їхнім немісцевим походженням, іншою релігією та специфічними ролями у місцевому соціально-економічному житті. Євреї виконували ті функції, які християнське населення оминало з причин або психологічної упередженості, або соціально-економічної неспроможності (торгівля, фінансові послуги, управління панським господарством)⁷.

Зі здобуттям Україною незалежності, відкриттям архівів та налагодженням міждержавного наукового діалогу, різноманітні аспекти з історії єврейського населення на нашій території почали привертати увагу все ширшого кола дослідників як з України, так і з інших країн. Друкувалися роботи з єврейської тематики, спочатку більш загального спрямування⁸, але згодом виникли дослідження, які можна віднести до третьої групи – 3) роботи із вивчення окремих аспектів єврейської історії⁹. Ключовою в цій групі для нас є робота Й. Петровського-Штерна «Штетл: золота доба єврейського містечка»¹⁰, де автор, на основі значного масиву неопублікованих джерел та

⁶ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Одеська обл. / Ред. кол. тому: Гладка Л. та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. 930 с.; Полтавчук В. Саврань: Путівник. Одеса: Маяк, 1980. 68 с.

⁷ Слезкин Ю. Эра Меркурия. Евреи в современном мире. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. 512 с.

⁸ Bartal I. The Jews of Eastern Europe. 1772-1881. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. 203 p.; Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.; Орловський Л. Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861-1914 pp.): дис. на здобуття наук. ступ. к.і.н. Кам'янець-Подільський. 2019. 299 с.; Білецька О. Савранщина: нарис історії від стародавніх часів до поч. 20 ст. Одеса: Астропринт, 2000. 196 с.

⁹ Туров И. Учение основоположников хасидизма о власти цадика. 2019. 336 с.; Бубер М. Хасидские истории. Поздние учителя. Москва: Мосты культуры, 2009. 510 с.; Його ж. Хасидские истории. Первые учителя. Москва: Мосты культуры, 2006. 293 с.

¹⁰ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.

широкого кола опублікованих матеріалів дослідив усі особливості штетлу, виокремив передумови його появи та основні причини занепаду цього осередку єврейської традиційної культури.

Використання атласів та карт, як створених у ХІХ ст., так і розроблених сучасними дослідниками, доповнило наше розуміння теми, адже, по-перше, дозволило зрозуміти вплив географічного розташування містечка на причини поширення тих чи інших явищ на його території; по-друге – доповнити знання про появу у Саврані і подальші напрямки та ареал поширення Савранської хасидської династії¹¹.

Сьогодні у вітчизняній науці єврейська тематика продовжує досліджуватися. Однак, є аспекти, які з ряду причин не отримали ще достойного наукового висвітлення. Так, хоча в Саврані була заснована і розвивалась одна з хасидських династій, зовсім незначна історіографічна база з цієї теми в українській науці показує, що є питання, які на сьогоднішній день недосліджені взагалі, або наявні лише фрагментарні розвідки з них. Загалом на території України нараховувалось близько 200 хасидських династій, однак такі аспекти, як участь хасидської еліти в економічному і соціальному житті общини, контакти династій між собою, причини виникнення конфліктів між ними та ще багато інших потребують глибокого аналізу.

Хасиди були хоч і закритою, обособленою, однак невід'ємною частиною життя та діяльності єврейських громад як Подільської губернії загалом, так і м. Саврані, зокрема. Вони жили і займалися щоденними справами поряд із іншим населенням штетлу, а тому важливо проаналізувати, чи була хасидська громада Саврані об'єктом наукового вивчення. Тут нам стала у нагоді колективна монографія «История еврейского народа в России»¹², підготовлена

¹¹ Атлас Российской империи, состоящий из 52 карт, изданный во граде св. Петра в лето 1796-е, в царствования Екатерины II XXXV-е. Санкт-Петербург: Тип. Сытина, 1796. 52 л.; Атлас Российской империи по новейшему разделению на губернии и области. Карты. Б.м., 1807. 14 карт; Wodzinski M. Historical atlas of Hasidism. Princeton and Oxford: Princeton University press, 2018. 280 p.

¹² История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. Москва: Мосты культуры/Гешарим, 2012. 534 с.

та видана ізраїльськими, американськими, німецькими, російськими дослідниками і присвячена різним аспектам життя євреїв у Російській імперії від 1772 р. до 1917 р. Тут також розміщено інформацію про історію становлення хасидизму в російській імперії і звертається увага на найвпливовіші хасидські династії південних та південно-західних губерній. У колективній роботі «Хасидизм: нова історія»¹³, що вийшла друком 2017 р., досліджено розвиток та поширення хасидизму на території Європи та США, що показало ширину географії цього руху. В цьому ключі варто виокремити ґрунтовну, базову для нас роботу Іцхака Альфасі¹⁴, який структурував представників хасидських династій різних хронологічних періодів у алфавітному порядку та розмістив коротку довідку про кожного з них.

1.2. Джерельна база дослідження

Для глибшого розуміння процесів, що відбувалися у середовищі єврейського населення містечка Саврань, було проаналізовано низку опублікованих документів, насамперед – законодавчих актів та урядових розпоряджень, які віддзеркалюють становище єврейської громади Саврані та показують умови, в яких вона функціонувала у досліджуваній період. Ключовим для нас став «Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени»¹⁵, виданий 1874 р. Тут у хронологічному порядку розміщено усі закони, укази, постанови та розпорядження, що стосувалися організації життя і діяльності єврейського населення на території імперії. Нами було проаналізовано загальноімперські закони щодо євреїв і ті документи, що стосувалися власне єврейського населення Подільської губернії та безпосередньо вплинули на зміни у середовищі савранських євреїв.

Ще одним опублікованим джерелом стали матеріали етнографічних,

¹³ Hasidism: a new history / D. Biale and oth. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2017. 877 p.

¹⁴ אלפסי יצ. אנציקלופדיה לחסידות. (אותיות א-ט). ירושלים. 1986.

¹⁵ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени / сост. В. Леванда. СПб, 1874.

етнографічно-статистичних експедицій, що здійснювалися з др. пол. XIX ст. та фіксували характерні особливості єврейських громад на території теперішньої Центральної, Південної та Західної України. Матеріали, зібрані Павлом Чубинським та видані згодом у кількатомному збірнику «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край»¹⁶, з якого для нас актуальним став Том 7, висвітлюють різноманітні аспекти побуту, культури та релігії єврейського населення. Зокрема, автор зібрав інформацію про кількість діючих фабрик, заводів, магазинів, що належали євреям чи орендувалися ними, статистичні дані щодо єврейського населення у містах, містечках та селах повітів і губерній Південно-Західного краю. Важливими для нас стали також узагальнюючі відомості про внутрішню соціальну градацію євреїв: купців, міщан, селян, служителів культу та їхню підпорядкованість не лише державним, а й власне єврейським громадським інституціям.

Варто виокремити матеріали, зібрані етнографічною експедицією відомого єврейського письменника, етнолога та громадського діяча Семена Ан-ського, які були частково опубліковані у різноманітних періодичних виданнях того часу: журналах «Еврейская старина», «Восход» та ін. Частково матеріали, зібрані С. Ан-ським, залишаються у вигляді рукописів і зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Частина ж з них була опублікована Іриною Сергєєвою та допомогла нам розширити уявлення про зацікавленість власним минулим у середовищі єврейського населення, в тому числі і Балтського повіту на поч. XX ст.¹⁷ Неопубліковані документи – це частина офіційного та приватного листування С. Ан-ського, пов'язаного із організацією та проведенням етнографічної експедиції, фотографії, пісенні аудіозаписи та ін.

Нами було проаналізовано також повідомлення із періодичних видань

¹⁶ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. СПб, 1872.

¹⁷ Сергєева І. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ: Дух і Літера, 2006. 544 с.

того часу – газети «Рада», журналів «Єврейська старовина», «Рассвет», «Восход», «Киевлянин». Насамперед нами аналізувалися статті та оголошення, що стосувалися нововведень в економічному, політичному, суспільному житті губернії чи надзвичайних подій, що траплялися там та безпосередньо торкнулися євреїв містечка Саврань.

Архівні матеріали, які було використано для підготовки роботи, зараз зберігаються у Державному архіві Хмельницької обл. Зауважимо, що першопочатково вони перебували у сховищах Кам'янець-Подільського міського архіву. Однак у квітні 2003 р. сталася пожежа і до 70% фондів, які там зберігалися, було втрачено назавжди. А це – фонди з історії Подільської губернії кількістю 101225 одиниць зберігання кінця XVIII – початку XX ст.: Подільське губернське в селянських справах присутствіє, Подільська казенна палата, Канцелярія Подільського губернатора, Кам'янець-Подільська міська управа, Подільський військовий губернатор. Всі ці документи – невід'ємна частина історії Поділля, втрачена для дослідників назавжди¹⁸.

Мною було використано документи з фонду 277 «Рабинати Подільської та Волинської губерній», зокрема, інформацію зі справи 1а – Метричні книги євреїв Балтського повіту, зокрема – містечка Саврані. У метричних книгах міститься цінна і важлива інформація про народження, смерть, одруження і розлучення єврейського населення штетлу у др. пол. XIX ст. Використання цієї статистики дозволило конкретизувати інформацію про савранських євреїв та уточнити їхню чисельність, віковий склад, розширити відомості про особливості професій.

У фонді 227 «Подільське губернське правління» міститься 35941 од. зб., що поділені на 9 описів та містять насамперед законодавчі рішення центральної влади губернії. У справах фонду надзвичайно корисними для нас стали документи, що висвітлюють процеси впровадження власне у Саврані рішень, які були прийняті відповідними законодавчими органами. Так, аналіз

¹⁸ Історія не горить, але історичні документи виняткової ваги втрачені назавжди. URL: <https://old.archives.gov.ua/News/pr-2003-04-10.php> (дата звернення: 08.03.2023)

справи № 516 продемонстрував, з якими перипетіями, проблемами та непорозуміннями місцева влада містечка намагалася організувати і проводити тут ярмарку. Нами використано також справи, що стосуються питань організації управління містечком Саврань, системи оподаткування єврейського населення штетлу, а також цілий блок документів щодо соціального становища савранських євреїв та основних напрямків їхньої економічної діяльності.

Загалом ми встановили, що від дати прийняття того чи іншого рішення, розпорядження імперською, губернською владою до його втілення у життя власне у Саврані чи у Балтському повіті, могли проходити роки. Наприклад, справа №2028 щодо встановлення істини через звинувачення савранського міщанського старости Микити Палієнка у зловживаннях при стягненні свічкового збору та інших повинностей із єврейського населення містечка тривала 5 років – з 1882 р. до 1887 р.

Стоси відомостей, звітів, багаточисельної переписки між різними інстанціями повіту, губернії, під час якої статистичні дані, наприклад, викривлялися, на нашу думку, засвідчують неефективність існуючої тоді системи розгалуженого державного управління з її багаточисельною армією клерків і управлінців.

Зазначимо, що деякі документи фонду знаходяться у плачевному стані – листи склеєні, текст малочитабельний через плями від води та чогось білого, деякі справи настільки об’ємні, що їх навіть важко гортати (наприклад, справа 1249 а. – Про розподіл євреїв на розряди і порядок зарахування до них – містить 2111 листів).

Також було опрацьовано окремі справи з фондів Центрального державного історичного архіву м. Києва (ЦДІАК). Насамперед мова йде про документи, що стосуються початку ХХ ст., пов’язані із єврейським населенням на території Балтського повіту і містечок, що входили до його складу. Так, у фонді 301 – Жандармські установи Подільської губернії (об’єднаний архівний фонд) мною були проаналізовані документи, що

показують загострення політичної ситуації в губернії на початку ХХ ст. та відгомін цього процесу у Саврані.

З фонду 442 – Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора нами проаналізовано справи, що стосуються подій 1905-1907 рр., а зокрема – єврейських погромів, що проколитися південно-західними губерніями імперії та вилилися у криваві сутички в тому числі і у Балтському повіті.

Використання архівних документів та опублікованих матеріалів дозволило нам доповнити наявний на сьогодні інформаційний блок та детально висвітлити життя єврейської громади містечка Саврань у різних аспектах її функціонування.

РОЗДІЛ 2. Містечко Саврань на тогочасній адміністративно-територіальній мапі Російської імперії.

2.1 Вплив географічного розташування штетла на його економічний розвиток

Події 1772-1795 рр. кардинально змінили тодішню карту Російської імперії: до її складу увійшли території поділеної Речі Посполитої, населення яких у переважній більшості було єврейським. Ці землі, із містами, містечками та селами, які належали польським поміщикам, потрібно було інкорпорувати до структури загальноімперського адміністративного поділу. Спочатку за польськими землевласниками зберігалось право власності на міста і містечка, однак поступово царська влада переводила їх у державне підпорядкування. Містечко Саврань до 1793 р. було частиною Брацлавського воєводства і розміщувалося в південній частині Речі Посполитої. У 1793 р. ці території увійшли до складу Брацлавського намісництва із центром у Вінниці, але вже у 1795 р. карту вкотре перекроїли і містечко Саврань стало на 1 р. частиною Єленського повіту Вознесенського намісництва (*Додаток 1*) з центром у Новомиргороді¹⁹. Однак вже у 1796 р. намісництво було розділене між новоствореними губерніями, Єленський повіт перетворився на Балтський і Саврань у його складі стала частиною Подільської губернії²⁰ (*Додаток 2*).

Якщо детально подивитися на карту Подільської губернії, можна зрозуміти, що її географічне розташування, з одного боку, на кордоні з Австрійською / Австро-Угорською монархією, а з іншого – сусідство із Київською та Волинською, Херсонською та Бессарабською губерніями відкривало для її жителів широкі можливості, що полягали насамперед у налагодженні перспективних торгівельних зав'язків, а також дозволяли

¹⁹ Атлас Российской империи, состоящий из 52 карт, изданный во граде св. Петра в лето 1796-е, в царствования Екатерины II XXXV-е. Санкт-Петербург: Тип. Сытина, 1796. 52 л. Л. 48.

²⁰ Атлас Российской империи по новейшему разделению на губернии и области. Карты. Б.м., 1807. 14 карт Л. 31.

Містечко Саврань, за Ю. Сіцинським, розміщувалося при впадінні р. Савранки в р. Буг. Поблизу містечка, при дорозі, що веде в с. Каменовату, було 4 кургани, один з яких розкопаний; ще 7 курганів – поблизу р. Буг. Ю. Сіцинський писав, що при містечку було кілька батарей, тобто військових частин. Поблизу містечка проходив вал, що починався тут і йшов на південь – до с. Гольми на р. Кодима²¹. Загалом на др. пол. ХІХ ст. Саврань являла собою містечко, розділене на частини болотами та піщаними насипами, в центральній частині якого проживало єврейське населення²² (*Додаток 3*).

Містечко мало вигідне географічне розташування: поблизу великих транзитних доріг до Умані, Балти, Бендер, Кишиніва, Одеси та загалом Херсонщини²³. Це не могло не відбитися на його розвитку, та на становищі людей, які населяли його.

На 1870 р., коли Саврань вже перейшла під управління держави, містечко межувало на півночі по р. Буг із Гайсинським повітом та землями парафії Савранської православної церкви, землями селян с. Ченерполе; на сході – із землями с. Ольшанка; на півдні – з лісовими наділами Грабовської. Також Саврань, як частина Балтського повіту, розміщувалася близько до кордонів Австрійської / Австро-Угорської монархії, а також до портового міста Одеса, що, на думку тодішніх чиновників, спричинило появу тут євреїв – іноземців і, як наслідок, чисельну перевагу єврейського населення в промисловості і торгівлі²⁴.

Саврань була також центром Савранської волості²⁵ і віддалена від повітового центру на 50 верст та від залізниці на 40 верст. У подальшому така

²¹ Сіцинский Ю. Археологическая карта Подольской губернии. URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/secinski/09.html> (дата звернення: 25.12.2022).

²² Білецька О. Савранщина: нарис історії від стародавніх часів до поч. 20 ст. Одеса, 2000. С. 49.

²³ ДАХмО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 516. Л. 1.

²⁴ Градовский Н. Замечания на записку князей Голицыных о черте оседлости евреев. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1886. С. 137.

²⁵ Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1893. С. 408.

віддаленість від залізниці спонукатиме владу сприяти побудові колій і заснуванню станції у містечку.

2.2 Адміністративне підпорядкування Саврані

Після утворення Подільської губернії у 1796 р. містечко Саврань продовжувало бути у власності російських та польських землевласників, хоча й знаходилося на її території. На початку ХІХ ст. Саврань стала власністю польської родини князів Ржевуських, однак після Польського повстання 1830-1831 рр. Саврань у цієї родини було конфісковано на користь держави²⁶. Саврань була складовою Південно-Західного краю, управління яким здійснював Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, якому допомагали чиновники з особливих доручень.

З 1831 р. почався процес перетворення містечка на складову частину Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Крім цього містечка, до формування входили ще 7 містечок: Торговиця, Шауліха, Піщане, Івангород, Гранов, Ладижин, Соколівка, 2 міста – Умань та Меджибіж і ще 84 дрібні населені пункти. Усі вони створювалися за спеціально розробленими і затвердженими на найвищому імперському рівні планами та включали господарські споруди, будинки для військових поселенців, приміщення для полкових штабів²⁷. Авторка наголошує, що створення Києво-Подільського військового поселення пов'язане із придушенням Польського повстання 1830-1831 рр., ліквідацією рекрутських наборів та подоланням фінансової кризи. Воно мало на меті стати «... опорою політики русифікації та знищити залишки польського впливу...»²⁸. Формування військового поселення тривало до 1843 р. Було утворено 5 округів і містечко Саврань віднесли до 5-го округу, в якому проживало 1285 чол.

²⁶ Білецька О. Савранщина: нарис історії від стародавніх часів до поч. 20 ст. Одеса, 2000. С. 68-69.

²⁷ Цубенко В. Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836-1857). *Історичний архів. Наукові студії*. 2011. Випуск 6. С. 60.

²⁸ Цубенко В. Огляд історії військового поселення кавалерії. С. 58.

Проте, через певний час військові поселення ліквідували і у 1865 р. Саврань перейшла до цілковитого підпорядкування держави. Ставши підконтрольною органам державного управління, Саврань опинилася під керівництвом Подільського губернатора, який виконував свої функції спільно із чиновниками з Губернського правління, яке поділялося на відділи, відповідно до функцій, які на них покладалися (будівництво, земельні питання, медицина і т.д.). Згодом було утворено губернські комісії (військової повинності, міських справ, селянських справ та ін.), а також губернський статистичний комітет, постійними членами якого були: губернатор, суддя, лікар-інспектор та представники духівництва, у тому числі і казенний рабин²⁹. У Саврані провадив діяльність пристав 3-го стану, який розглядав судові справи та звітувався у повітовий суд; поліцейський урядник 12-го відділу, який слідкував за правопорядком у містечку; мировий суддя 7-го відділу, сільський лікар 2-го відділу; був наглядач за питейно-акцизним 7-м округом, який діяв у Саврані.

Щодо релігійного підпорядкування, то наприкінці ХІХ ст. євреї містечка Саврань підпорядковувалися рабинату у Кривому Озері, де головував казенний рабин³⁰, бо посада рабина у власне містечку була вакантною.

У Саврані діяла також синагога та три молитовних будинки, аптека, 59 магазинчиків, базар³¹. Не дивлячись на те, що у певні періоди посада рабина була вільною, у Саврані постійно діяло Єврейське молитовне правління, очолювали яке наприкінці ХІХ ст. Зусь Пустильник (голова) та Янкель Мірочник (казначей). Правління та синагога утримувалися не лише із коштів коробкового збору, але й із пожертвувань прихожан³². Єврейське молитовне

²⁹ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / Сост. В. Филимонов. Каменец-Подольск, типография Подольского Губернского правления. 1911. С. 20.

³⁰ Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1893. С. 600–611.

³¹ Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. 3. Губернии Малороссийская и Юго – Западная / Сост. В. Зверинский. СПб: Типография Министерства внутренних дел, 1885. С. 261.

³² ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 4256. Л. 5.

правління взяло на себе функції хевра кадіша, бо попередні члени товариства (М. Грінберг, М. Блехер, Г. Баренбойм) неналежно виконували свої обов'язки, що призводило до певного безладдя³³. Частину наявних коштів правління витрачало й на поховання савранських євреїв.

У лютому 1859 р. Комітет Міністрів імперії прийняв спеціальне Положення про призначення до Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора чиновника особливих доручень у справах, що стосуються євреїв. Він мав отримувати 850 рублів сріблом на рік.

У січні 1864 р. на найвищому імперському рівні було затверджене Положення про губернські і повітові земські установи³⁴. На рівні губернії це – губернське земське зібрання та губернська земська управа. Вони мали забезпечити участь місцевого населення у справах, що стосувалися господарської користі та господарських потреб (повинностей, продовольства і т.д.) означених адміністративних одиниць, яке мало обиратися до цих установ. Губернська земська управа формувалася із голови та шести членів, які обиралися губернським земським зібранням із кола його учасників на 3 р. Обраний голова затверджувався міністром внутрішніх справ. Для вирішення назрілих проблем мало бути створене повітове земське зібрання, члени якого – земські депутати – обиралися повітовими землевласниками, міськими і сільськими товариствами. Повітова земська управа мала складатися з голови та двох членів, які обиралися повітовим земським зібранням з його ж учасників терміном на 3 р.

З усіх питань суспільного характеру жителі Саврані зверталися до Міської Думи у центрі повіту – м. Балта. У др. пол. XIX ст. тут засідали в тому числі і представниками від єврейського населення Зейлік Генель і Аврум Басін³⁵. Також інтереси єврейського населення відстоювали представники у

³³ ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 4256. Л. 5 об.

³⁴ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени / сост. В. Леванда. СПб, 1874. С.1010.

³⁵ Памятная книжка Подольской Губернии на 1859 год. Каменец-Подольск: Типография Губернского правления, 1859. 177 с. С. 97.

Магістрати, де бургомістрами були Григорій Кондратюк та Ілля Холодовський, а ратманом від євреїв Цаль Фішбейн³⁶.

Міська Дума м. Балти здійснювала також фіксацію подушного населення повіту задля обкладення його податками, що втілювалося у появі ревізійних казок. У цьому документі зазначалися особисті дані власника подвір'я, перераховувалися члени його родини із записом віку. Це дозволяло владі визначити, який розмір податку сплачуватиме той чи інший двір у казну. У др. пол. XIX ст. у Балтському повіті було проведено 2 ревізії – 1851 р. та 1858 р. Загалом же у Російській імперії протягом XVIII – пер. пол. XIX ст. здійснено 10 ревізій³⁷.

Балтська Міська Дума звітувала до Подільського Губернського Правління щодо різноманітних питань правового, адміністративного, організаційного характеру. Так, у 1852 р. Міська Дума м. Балти звернулася до Губернського Правління із повідомленням, що її рішенням було дозволено заснувати у містечку Голосков (тепер – с. Голосків Хмельницької обл.) спрощене ремісниче управління, яке б займалося проблемами ремісників і цехів. При цьому губернський чиновник Волшеславський, який перевіряв кількість майстрів-євреїв у містечках Балтського повіту, запропонував підпорядкувати ремісників з Голоскова спрощеному ремісничому управлінню м. Саврані. Однак, Балтська Міська Дума виступила проти, заявивши, що «...Савранское ремесленное общество состоит из одних только евреев и дела цеха сосредотачиваются в управлении старшин того же сословия, ... по управлению не предвидится столько аккуратности, сколько в том месте, где заведывает старшина из Христиан...»³⁸. Саме тому було запропоновано приєднати ремісників містечка до спрощеного ремісничого управління м. Голованівська.

³⁶ Памятная книжка Подольской Губернии на 1859 год. Каменец-Подольск, в типографии Губернского правления. 1859. 177 с С. 98.

³⁷ Feldblyum В. Russian Revision Lists: A History. *Avotaynu*. 1998. Т. XIV. № 3. Р. 59-61.

³⁸ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 6563а. (листи у справі не пронумеровані)

В обов'язки Балтської Міської Думи входило також виконання указів російського царя, розпоряджень Сенату. Так, саме балтські депутати повинні були перевіряти правильність інформації у поданих євреями сімейних списках, відповідність інформації із складених представниками міської влади ревізійних списків (казок) та реальною ситуацією на місцях – у містах, містечках, селах Балтського повіту та затвердити окремі списки євреїв за розрядами, до яких вони були приписані. В документі згадується також про можливість Міської Думи звернутися до єврейських товариств цехів та осілих міщан³⁹. Тобто, підтверджується факт існування поряд із адміністративними державними органами ще й внутрішніх організаційно-виконавчих органів громади.

Міська дума була відповідальною за отримання від рабинів та подальше зберігання єврейських метричних книг.

Власне у містечку також була система місцевого управління, і органи, які до неї входили, відповідали за адміністративні, судові та організаційні питання. У др. пол. XIX ст. Савранське міщанське управління обиралося на мирських зборах, а обрані члени затверджувалися губернським правлінням. Савранське міщанське управління отримувало гроші від подачі жителями документів та векселів. Вони, відповідно до Указу Подільського губернського правління від листопада 1882 р. використовувалися на потреби власне міщанського управління і в казну не передавалися. Саме з цих коштів оплачувалася робота міщанського старости – 120 руб., старост зі зборів – від 25 до 50 (на кожен повну і неповну тисячу жителів), писаря – 150, єврейського десятського – 100 і сторожа – 60 руб.⁴⁰ Крім того, міщанське управління відповідало за виплату коштів місцевому рабину, збірним старостам, розраховувалося за оренду будинку для проведення засідань (40 руб.) та відповідало за канцелярське забезпечення працівників. З урахуванням усіх

³⁹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени / сост. В. Леванда. СПб, 1874. С. 769.

⁴⁰ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Т. 5. Спр. 691. Л. 60.

витрат міщанському правлінню для функціонування потрібно було на рік 1500 рублів сріблом⁴¹.

На виборах 1882 р. помічником міщанського старости став міщанин Мошко Файнлейб, кандидатом – Нухим Хамберг, старостою зі зборів – Лейба Ройзман, а його помічник – Зуся Гройсман⁴². Головою був християнин Микита Палієнко⁴³, а кандидатом – Степан Степанов. Староста повинен був звітувати, у разі скарг на нього з боку жителів містечка, балтському повітовому начальнику поліції⁴⁴ та приставу третього стану Балтського повіту. Був також савранський збірний староста⁴⁵, який відповідав за збір та фіксацію різноманітних податків та грошових внесків.

Щоб стати членом міщанського управління, потрібно було мати осілість у Саврані та майно⁴⁶, тому не всі бажаючі могли стати частиною управлінської системи.

Окрім підпорядкування державним органам влади, в середовищі єврейського населення сформувалися ще й власні органи самоорганізації для керівництва суспільними справами (господарськими, релігійними). Усі питання, пов'язані із повсякденним життям єврея у відповідності з релігійним законом, обговорювалися у синагозі (бейт-а-кнесет), також іноді там міг проводитися обряд бріт-міла чи присвоєння імені дівчинці⁴⁷. У молитовних будинках (бейт-а-мідраш) проходило навчання єврейських хлопчиків релігійним основам. Також діяли різноманітні благодійні товариства, які допомагали малозабезпеченим євреям, організовували лікування хворих, здійснювали обряд поховання небіжчика. Єврейське населення користувалося послугами таких товариств і підтримувало їх функціонування.

⁴¹ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Т. 5. Спр. 691. Л. 61.

⁴² ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Т. 5. Спр. 691. Л. 1.

⁴³ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Т. 5. Спр. 691. Л. 3.

⁴⁴ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Т. 5. Спр. 691. Л. 18 -21.

⁴⁵ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Т. 5. Спр. 691. Л. 28 об.

⁴⁶ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 5638. Л. 1 об-2.

⁴⁷ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. СПб, 1872. С. 322.

У 1913 р. Балтський повіт було поділено на 9 агрономічних ділянок і містечко Саврань стало одним із центрів такого поділу поряд із Балтою, Кривим Озером, Богополем, Рибницею та ін. Для вирішення усіх непорозумінь та відповідей на запити земство призначало агронома, для кожної із визначених ділянок⁴⁸. З огляду на те, що у містечку нараховувалась незначна кількість євреїв-землеробів, новий перерозподіл земель зачіпав і їхнє повсякденне життя.

Отже, адміністративно-територіальне розташування містечка мало як позитивні, так і негативні аспекти і звісно, це відбивалося на єврейській громаді штетлу, що була рушієм його економічного розвитку.

⁴⁸ Земські справи. Рада. №59. 12 березня 1913. С. 3.

Розділ 3. Єврейське населення містечка Саврань

3.1 Савранські євреї у контексті загальноімперського законодавства щодо євреїв

Приєднання до Російської імперії частини земель після трьох поділів Речі Посполитої призвело до появи у її складі чисельної єврейської людності. Відтепер це населення повинно було підпорядковуватися тим законам, які діяли на території імперії.

На др. пол. XIX ст. управління єврейською громадою було у відомстві думи, магістрату і ратуші, які замінили собою скасований у 1844 р. інститут кагалів. Духовне життя продовжувало підпорядковуватися рабинам та рабинським комісіям. Саме рабин відповідав за одруження, розлучення, фіксував у метриках також народження та смерть⁴⁹.

23 листопада 1851 р. цар Микола I видав Указ до Сенату про затвердження тимчасових правил про розбір єврейського населення за розрядами⁵⁰ до 1 липня 1852 р. Текст Указу мав бути розісланий в Губернські Правління і Казенні Палати тих губерній, де постійно проживало єврейське населення. Головним завданням цього указу визначалося бажання привчити євреїв до осілости та корисної праці, що, у розумінні тогочасних можновладців, означало розподілити їх за розрядами та примусити виконувати усі закони і розпорядження влади, не дивлячись на те, що часто ці закони ставили єврейське населення на межу виживання, докорінно ламали звичний спосіб життя та усталені століттями релігійні правила і норми. За цими Правилами євреї мали бути поділені на 5 розрядів: купців, землеробів, ремісників, міщан осілих і міщан неосілих. До розряду ремісників мали зараховуватися євреї, приписані як до ремісничих, так і до інших цехів. До осілих міщан – євреї, які

⁴⁹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. С. 99.

⁵⁰ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени / сост. В. Леванда. СПб, 1874. С. 764–765.

мали нерухомість у містечках за оціночною вартістю не нижче 80 рублів. При цьому у П. 7 правил зазначалося, що до осілих міщан зараховувалися також ті, які хоча й не мали нерухомості, але приписалися до цехів.

Цей припис залишався за ними до часу, поки вони не вийдуть зі складу цеху; також до осілих міщан без нерухомості зараховувалося те єврейське населення, яке займалося міщанською торгівлею, рабини, затверджені губернською владою, євреї, які мали вчені ступені та вчителі із свідоцтвом⁵¹. При цьому єврейське населення мало здійснити це до квітня 1852 р., бо в іншому випадку його б зарахували до розряду міщан неосідлих. Важливо зауважити, що для зарахування євреїв до того чи іншого розряду вони мусили подати документи, що підтверджували їхню можливість приєднання: свідоцтва гільдій, посвідчення з Казенної Палати, документи про право власності на землю, власність, свідоцтва про прийняття до цеху, тощо.

За цим Указом, усі члени родини єврея зараховувалися до того ж розряду, що й голова родини⁵². Того ж року євреї-представники Савранського єврейського товариства (С. Кваша, Й. Литвак, М. Ройзман та ін., всього – 35 чол.) надали розписку помічнику 3-го стану Балтського повіту в тому, що до означеної указом дати вони розділяться на розряди⁵³. Згодом ми побачимо, скільки неточностей, проблем та непорозумінь виникло при втіленні цього Указу в життя. Величезна кількість листів, звітів, рапортів, що стосувалася приписування савранських євреїв до розрядів показує увесь спектр проблем, з якими зіткнулася влада, намагаючись втиснути євреїв у загальноімперську станову структуру та обклавши їх податками і повинностями.

У квітні 1852 р. Головуючий Сенат імперії видав «Правила про особливі єврейські цехи»⁵⁴. Мова йде про створення неремісничих цехів, куди мали зараховуватися землекопи, каменярі, штукатури, теслярі, візники, садівники, кучери, робітники фабрик і заводів, чорнороби, поденники, домашня

⁵¹ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 1249а. Л. 1-1об.

⁵² Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 768.

⁵³ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 1249а. (нумерація листів – відсутня)

⁵⁴ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 780.

прислуга. Задля запису в цех вони повинні були надати письмове підтвердження належності до тієї чи іншої професії. Керівництво цими людьми мала здійснювати утворена Цехова Управа, що була підвідомчою місцевої Ремісничої Управи і Міської Думи. Старшина Цехової Управи та 3 або 6 його помічників обиралися Міською Думою з дозволу Начальника Губернії і мали утримуватися за рахунок членів новоствореного неремісничого цеху. Щоб приписатися до цеху, єврей мав надати свідоцтво про отримання звання майстра чи підмайстра, відкрити протягом місяця майстерню та мати хоча б одного робітника. В подальшому ми побачимо, що правила ці виконувалися не всіма савранськими майстрами, робітники були лише у одиниць. Так само як не дотримувалася й вимога призначати Старшину Ремісничої Управи лише з християн. Загалом же видання цього документу затверджувало ліквідацію цехів у містечках з невеликою кількістю майстрів та утворення як альтернативи їм – Спрощених Ремісничих Управлінь.

Також у травні 1852 р. було доповнено Закон про єврейські метричні книги⁵⁵. Із цього документу видно, що держава намагалася взяти під контроль власне єврейські громадські об'єднання. Не дивлячись на те, що веденням метричних книг у громадах євреїв займався рабин, обирався він не громадою, а призначався центральною владою, як і помічник рабина, якщо у призначенні такого була потреба. Не дивлячись на це, діяльність рабина і його помічників громада оплачувала сама.

У жовтні 1856 р., відповідно до розпорядження царя Олександра II, Комітет Міністрів погодив продовжити ще на 1 рік свічковий збір з єврейського населення⁵⁶. Мова йде про податок на свічки, які єврейське населення запалювало в шабат. Податок на свічки був у складі коробкового збору, куди входив також податок на ритуальний забій тварин і домашніх птахів та ще низка різноманітних податків і стягнень, якими оподатковувалися євреї. За рахунок цього збору сплачувалися податки в державну казну, а також

⁵⁵ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 800.

⁵⁶ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 869.

відбувалося утримання синагог і єврейських училищ. У 1853 р. було прийнято указ, за яким свічковий збір мав продовжувати збиратися з євреїв ще подальші 3 р.⁵⁷, і згодом такі укази переносилися від періоду до періоду. У 1882 р. навіть розгорілася сварка між савранським міщанським старостою М. Палієнком та старостою по зборах Ю. Кельманом щодо питання, хто ж повинен збирати податок на свічки⁵⁸. Очікувано, що розгляд справи тривав до 1887 р. та залишив цей обов'язок за старостою зі зборів.

Коробковий збір, за свідченням сучасників⁵⁹, був обтяжуючим для євреїв, адже такий податок передбачав не тільки грошовий збір, але й змушував місцевих шойхетів отримувати спеціальний дозвіл – квиток на забій домашньої птиці для простих євреїв, а отримані за роботу кошти віддавати як доповнення до коштів громади для покриття назрілих фінансових потреб (утримання училищ, сплата податків тощо). Фунт (~400 гр.) кошерного м'яса у др. пол. ХІХ ст. коштував 15-20 коп., враховуючи коробковий збір. Були євреї, які звільнялися від сплати цього податку – євреї з науковим ступенем, ті, які були на державній службі⁶⁰. Це була висока ціна за м'ясо, якщо враховувати, що вчителю із повітового училища за проведення уроків за місяць платили 8 руб., а середня місячна оплата за годинний урок приватного вчителя складала 1 руб. 50 коп.⁶¹ Разом з тим, члени Подільського губернського правління у своїй документації зазначали,

...єврейські товариства, не бачачи для себе користі від накопичення залишків коробкових зборів, не приймають тієї живої участі у посиленні доходів від коробкових відкупів...якби прийняти за правило перетворювати залишок від коробкових зборів кожного єврейського товариства на сплату за їхні податкові недостачі...⁶²

Згодом таке розпорядження було прийнято і товариства могли використовувати залишки коштів для сплати необхідних податків чи внесків.

⁵⁷ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 1596. Л. 1.

⁵⁸ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 2028. Л. 17.

⁵⁹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. С. 83.

⁶⁰ Влияние коробочного сбора на материальный быт евреев. Лица, пользующиеся льготой. *Рассвет*. 1879. № 2. 19 сентября. С. 46.

⁶¹ Внутренняя хроника. *Рассвет*. 1879. № 3. 26 сентября. С. 89.

⁶² Там само. С. 89.

Ще одним аспектом, який впливав на повсякденне життя єврейської громади м. Саврань був факт, що містечко до поділів Речі Посполитої було під владою останньої, а після територіальних змін опинилося у складі Подільської губернії Російської імперії. Губернія виявилася прикордонною, тому вже на початку XIX ст., визначившись із західними кордонами розмежування з Австрією, царська влада зіткнулася із проблемою контрабанди через кордон. Винними у цьому було визнано євреїв прикордонних поселень, які тримали шинки та винокурні. Щоб запобігти процесу контрабанди, було вирішено переселити частину як прийшлого, так і осілого єврейського населення з прикордонних територій вглиб губерній⁶³. Такі звинувачення, а тим паче – рішення про переселення, викликали занепокоєння не тільки у середовищі пересічних євреїв, але й поставили керівництво єврейських громад перед проблемою, яку необхідно було вирішувати негайно. На думку Й. Петровського-Штерна, рабини і керівники єврейських громад збагнули, що інформація про участь євреїв у контрабанді товарів, що все частіше звучала в інформаційному просторі, «...руйнує єврейську репутацію в очах адміністрації.»⁶⁴. Вже на початку 1830-х рр. три впливових хасидських цадики, авторитет яких серед євреїв був беззаперечним – рабі Мотл з Чорнобиля, рабі Ізраель із Ружина та рабі Моше із Саврані – підтримали спосіб боротьби із контрабандою, запропонований рабином Іцхаком Міхалом із Радзивилова. Мова йде про пропозицію оголошувати херем всім, хто якимось чином причетний до цього виду незаконного промислу. Однак, ідея не була прийнята центральною владою⁶⁵.

Однак, у грудні 1858 р. Державна Рада прийняла постанову, за якою євреям дозволялося жити в 50-верстовій зоні від кордону⁶⁶. Але цьому рішенням передувала ціла низка виданих розпоряджень та указів, що

⁶³ Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в першій половині XIX ст. *Збірник праць жидівської історико-археологічної комісії. ВУАН. Збірник історико-філологічного відділу. №73*. Київ, 1928. С. 124.

⁶⁴ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 82.

⁶⁵ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 84.

⁶⁶ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 889.

переслідували ідею переселення євреїв та врегулювання ситуації у прикордонних областях. Цей процес розпочався ще в перші десятиліття XIX ст., однак через тяганину з документами розмаху набрав з 1820-х рр. Так, у квітні 1825 р. було оголошено доповідь комітету міністрів про виселення із поселень на 50 верст (бл. 53 км) вглиб всіх євреїв, які не були приписані до кагалів та тримали в оренді шинки, будинки без права власності на них⁶⁷. На місцях переселенням займалася земська поліція, яка закривала очі на порушення та іноді використовувала фізичні покарання до майбутніх переселенців. Кабінетна тяганина з документами, вирішенням спорів та слабкою зацікавленістю у виконанні розпорядження мала фактом те, що до початку 1840-х рр. закон не втілювався у життя. Однак, у квітні 1843 р. цар Микола I видав наказ, за яким протягом двох років мало бути проведене виселення усіх євреїв із 50-ти верстової зони вглиб губерній. Вже у червні 1843 р. наказ дійшов до подільського губернатора. Проте, начальники на місцях зіткнулися з цілою низкою проблем: єврейське населення, яке проживало у прикордонні, було дуже чисельним і займалося переважно торгівлею та промислами, а від цього вже залежав фінансовий добробут регіону. Також серед населення почали поширюватися чутки, що євреї не полишать просто так своїх домівок, у яких проживали все життя і не одним поколінням, а понищать їх⁶⁸. Звернувши увагу на вищезазначені обставини, тодішній Подільський і Волинський генерал-губернатор Д. Бібиков розпорядився призупинити переселення єврейського населення до встановлення усіх обставин.

Згодом і цар Микола I доручив відповідним органам знайти вихід із ситуації, що для усіх сторін складалася не найкращим чином. Відповідно до доручення, Комітет Міністрів пом'якшив вимоги щодо єврейського переселення: збільшувалися строки, надані євреям для продажу своєї

⁶⁷ Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграниця на Волині й Поділлі в першій половині XIX ст. С. 125.

⁶⁸ Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграниця на Волині й Поділлі в першій половині XIX ст. С. 128.

власності; переселенці звільнялися від податків на 5 років; на нових місцях мали отримати будівельний матеріал для облаштування помешкання та ін.⁶⁹ Однак, на 1847 р. з'ясувалося, що навіть для поступового втілення у життя такого проєкту потрібно було залучити із казни величезні кошти – більше 2 млн. рублів сріблом. А це, зрештою, призвело до скасування царської резолюції 1843 р.⁷⁰ Було вирішено переселяти із прикордонної смуги тільки євреїв-контрабандистів. Однак, знову виникло непорозуміння: митниці, затримуючи контрабандистів, не робили записів про їх походження, а слідували тільки за виплатою штрафів. Тому на списки контрабандистів не можна було покладатися. Новий Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор І. Васильчиков (займав посаду з 1852 р. до 1862 р.) наказав перевірити списки контрабандистів, надані митницею та уточнити дані з них, однак і ця акція затягнулася в часі через канцелярську тяганину⁷¹. До цього комплексу розпоряджень додався ще й імперський наказ 1847 р. про переведення частини єврейського населення із військового до громадянського відомства. Звісно ж, через паперову тяганину до конкретних розпоряджень власне по Саврані як військового поселення 5-го округу справа дійшла лише у липні 1851 р. Саме тоді було вирішено залишити у містечку лише тих євреїв, які мали постійні двори та пристойні будинки, крамнички, погребі. Натомість тих євреїв, які жили в землянках і не мали осілості – виселити в різні місця Київської, Подільської і Херсонської губерній та Бессарабську область⁷². Було складено спеціальні списки, за якими в Подільську губернію в містечка Балтського повіту мали переселити, за нашими підрахунками осіб обох статей, враховуючи дітей: м. Балта – 29 сімей (119 осіб); м. Криве Озеро – 15 сімей (62

⁶⁹ Дет.див.: Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в першій половині XIX ст. *Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії. ВУАН. Збірник історико-філологічного відділу. №73.* Київ, 1928.

⁷⁰ Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в першій половині XIX ст. С. 142.

⁷¹ Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в першій половині XIX ст. С.145-147.

⁷² ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 481. Л. 2-2 об.

особи); в м. Крупиль – 2 сім'ї (6 осіб)⁷³; 1 сім'ю (3 особи) в м. Конєцполь, 1 сім'ю (5 осіб) – в м. Пороновку, в м. Голованівськ – 10 сімей (42 ос.), в Теплик – 1 сім'ю, чисельністю 4 особи, в Рибницю – 5 ос., в м. Окни – одного 4-річного хлопчика, дід якого помер, але на хлопчикові вже рахувалась заборгованість 10 руб.⁷⁴ та одну сім'ю чисельністю 3 особи до Богополя.

До містечок Ольгопольського повіту – м. Бершадь 7 сімей (30 ос.), 1 сім'ю (2 хлопці) – до м. Рашків, до Чечельника – 5 сімей (21 ос.), до Ольгополя – 13 сімей (58 осіб), до Гайсинського повіту – у м. Гайсин – 3 сім'ї (8 ос.), в Терновку – 8 сімей (22 ос.), в Хащевату – 14 осіб (6 сімей). До містечок Брацлавського повіту переселили 2 сім'ї (13 ос.), до Хмельницького повіту – 1 сім'ю⁷⁵. Таким чином, із Саврані до містечок Подільської губернії планувалося переселити 108 сімей чисельністю 422 особи обох статей, рахуючи і дітей.

До містечок Київської губернії в Таращанський повіт – 2 родини чисельністю 9 чол., в Звенигородський повіт – 4 родини (21 чол.), в Уманський повіт – 4 родини (15 чол.) та 1 родину в містечко Лінци (3 особи)⁷⁶. Загалом в губернію мали переселити 11 родин із 48 осіб обох статей.

Савранських євреїв планували переселити також в міста і містечка Херсонської губернії. Так, до Одеси мали перемістити 41 родину (173 ос.) та до Херсону одну родину чисельністю 3 особи⁷⁷. До Бессарабії в м. Бендери – 85 родин (168 ос.), до Кишинєва – 35 родин (137 ос.), до м. Оргєєв (тепер Орхей в Молдові) – 7 родин (25 ос.), в м. Резіна (Молдова) – 4 сім'ї (22 чол.), в м. Бельци (Молдова) – 6 родин (19 ос.), в м. Акерман (тепер – Білгород-Дністровський) – 4 родини (10 ос.), в Ізмаїл – 1 родину чисельністю 7 чол., у м. Вад-Рашків – 4 родини (10 ос.), в м. Інчєст – 6 родин (13 чол.), в м. Сороки – 4 родини (10 чол.) та 4 родини у невеликі села, чисельністю 9 осіб⁷⁸. Загалом до Бессарабської області влада мала на меті переселити 153 родини (430 чол.).

⁷³ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 481. Л. 5-8.

⁷⁴ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 481. Л. 10.

⁷⁵ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 481. Л. 11-14.

⁷⁶ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 481. Л. 16-16 об.

⁷⁷ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 481. Л. 18-19 об.

⁷⁸ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 481. Л. 22-28 об.

Отже, за планом центральної влади, із містечка Саврань планувалося виселити в інші регіони 314 родин загальною чисельністю 1076 осіб. Однак, намагаючись організувати процес переселення, влада вже вкотре зіткнулася із цілою низкою проблем і перипетій, адже органи, до яких мало приписатися переміщуване населення, не мало конкретних планів дій, не могло організувати майбутню реєстрацію переселенців і все це виливалося у багаточисельну переписку між різними владними структурами.

У 1855 р. цар Микола I помер і поступово ідея виселення єврейського населення зійшла нанівець, а згодом від неї взагалі відмовилися.

Будучи невід'ємною частиною населення Російської імперії, євреї повинні були відбувати і військову повинність, а це означало щорічно надавати визначену кількість рекрутів до імперської армії – у євреїв в окремі роки вона становила 10 чол. з 1000 душ (у християн – 9 чол. на 1000 душ)⁷⁹. За набір новобранців до війська в Балтському повіті відповідала повітова військова управа, яка оголошувала про набір рекрутів та реєструвала їх. Після прийому євреїв до діючого війська їх повинні були відпускати на певний час назад, щоб завершити актуальні справи та впорядкувати подальше життя своєї родини. І якщо в Саврані «... где призыв оканчивается 5 ноября, имеют (евреї – прим. авт.) еще пять недель сроку для приготовления себя быть оторванными от семьи, родных...»⁸⁰, то, наприклад, в Балті призначений на військову службу мав повернутися в управу вже через 3-4 дні. Тобто, дуже часто на місцях правило надання рекруту часу для вирішення побутових справ не виконувалося.

Маніфестом від вересня 1864 р. Олександр II дозволив євреям «...нанимать за себя в рекруты людей, не принадлежащих к их секте и закону, ... и нанимать охотников наравне с прочими сословиями...»⁸¹. Тут мова йде

⁷⁹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 791.

⁸⁰ Прием новобранцев и отношение к нему уездного воинского присутствия. *Рассвет*. 1881. № 52. 25 декабря. С. 2053.

⁸¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 1017–1018.

про чоловіків, які за певну грошову винагороду йшли рекрутами замість євреїв. Громади часто збирали кошти і наймали таких бажаючих, щоб зберегти єврейських молодих хлопців у своєму складі.

Новою сумною сторінкою в житті єврейського населення краю стали події 1881-1882 рр., коли південно-західними регіонами імперії прокотилася хвиля єврейських погромів, що супроводжувалася вбивствами, грабунками і приниженнями. Для вирішення назрілих проблем, що проявили себе погромами, у серпні 1881 р. міністром внутрішніх справ було видано Циркуляр щодо утворення під керівництвом губернаторів спеціальних комісій з «єврейського питання»⁸². Цей документ виставляв єврейське населення не в якості постраждалої сторони, а як елементу, який своєю таємничістю і закритістю життя посилив неприязнь інших народів до себе та спровокував погроми. Згадок про погроми у власне Саврані нам відшукати не вдалося, однак зрозуміло, що напружена ситуація в навколишніх містечках та погром у Балті справили негативний вплив на його повсякдення.

Нове століття єврейське населення теж зустріло з тривогами. Внутрішня ситуація в імперії ускладнювалася з кожним роком, на порядку денному поставали питання соціального, національного і політичного характеру. Страх влади перед поширенням соціалістичних ідей та загострення національних протиріч призвели до посилення наглядових функцій поліції. Так, ще на початку 1900 р. було взято під таємний нагляд савранського єврея Арона Пескіна, який був сином купця, працював лікарем у містечку та їздив закордон⁸³. Таємний нагляд за ним встановили насамперед через те, що 30-річний А. Пескін навчався у Берлінському університеті на лікаря та був юдеєм. Особливо поліція перевіряла коло спілкування підозрюваного, його політичні погляди і місця проживання до появи у Саврані, адже у серпні 1902 р. савранська єврейська громада обрала його на посаду казенного рабина та

⁸² Дубнов С. Анти-єврейское движение в России в 1881 и 1882 гг. *Еврейская старина*. 1909. Т. 1. С. 99.

⁸³ ЦДАК. Ф.301. Оп. 1. Т. 1. Спр. 552. Л. 13.

повідомила про це губернатора⁸⁴.

Загострення політичної, економічної ситуації в країні та спричинена цим подальша революція викликали новий сплеск антисемітських виступів і погромів, що прокотилися імперією. Маніфест 17 жовтня 1905 р. «Про вдосконалення державного порядку»⁸⁵, оголошений імператором Миколою II, вже не міг вплинути на ситуацію. Хоча в документі проголошувалися громадянські свободи – слова, особистості, зібрань, а також створювалася Державна Дума, як представницький орган, покликаний взяти на себе частину законодавчих ініціатив та «розбавити» одноосібність влади, ситуація вийшла з-під контролю. Вже 24 жовтня 1905 р. голова поліції Балтського повіту Сокотов телеграфував до канцелярії подільського губернатора із повідомленням, що «...еврейские магазины и дома разграблены, часть лавок уничтожена огнем... евреи не имеют приюта... всем местечкам уезда грозит неминуемая опасность...»⁸⁶. Справа в тому, що жорстке законодавство попередніх років щодо євреїв, а також неможливість / небажання влади на місцях врегульовувати конфлікти між християнами і юдеями, коли такі виникали, робили їх можливими і в майбутньому.

Таким чином, проаналізувавши законодавчі акти Російської імперії щодо євреїв, стає зрозумілим, що політика держави скеровувалась на асиміляцію єврейського населення, знищення його традиційних інститутів та повне розчинення у багатонаціональному середовищі імперії. Впровадження таких законів безпосередньо відбивалося і на єврейській громаді Саврані.

3.2 Чисельність, склад та соціальне становище савранських євреїв

Після приєднання частини територій Речі Посполитої до Російської імперії, розпочався процес поступової їх інкорпорації до загальноімперської адміністративно-господарської структури, а населення, яке там проживало –

⁸⁴ ЦДІАК. Ф.301. Оп. 1. Т. 1. Спр. 552. Л. 44-45.

⁸⁵ Законодательные акты переходного времени. 1904–1908. / Под ред. Н. Лазаревского. СПб: Из-во Юридического книжного склада «Право», 1909. С. 150-151.

⁸⁶ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 855. Спр. 391 (ч. II а). Л. 36–37.

до соціальної градації, поширеної в державі. При цьому прийняття центральною владою низки указів щодо євреїв мало на меті насамперед введення їх до загальноімперського устрою таким чином, щоб стерти усі міжкультурні, міжнаціональні відмінності і придушити спроби єврейського населення закріпитися на землі, придбавши її, а не просто взявши в оренду. Тому не викликає подиву факт, що, якщо наприкінці XVIII ст. євреї були задіяні у сільському господарстві в ролі орендаторів та управителів, то на середину XIX ст. ситуація змінилася – єврейське населення перемістилося до міст і містечок, зайнявшись тут торгівлею та промислами.

Чисельність

Зміну чисельності єврейського населення у досліджуваний нами період можна простежити, проаналізувавши результати переписів населення, що проводилися у імперії в різні роки, а також за допомогою люстраційних фіксацій маєтностей, що проводилися центральною владою для запису кількості податного населення в губерніях, повітах, волостях.

На др. пол. XIX ст. населення Подільської Губернії складало *1748466 чол.*, з яких євреїв було 191847 чол., тобто майже 11%; більше було у Могилівській – 13%, Волинській – 12,16% та Київській – 11,57% губерніях⁸⁷. Вже на 1870-ті рр. в Подільській губернії проживало 246735 євреїв, що складало 12,08% від усього населення губернії. При цьому у містечках зосереджувалося 151124 чол. (53%), натомість у містах – 70072 чол. (бл. 32%), а в селах – 25539 чол. (бл. 14%)⁸⁸. Статистичні дані, зібрані та оприлюднені у 1880-х рр. завдяки клопіткій роботі редактора центрального статистичного комітету В. Аленіцина, фіксують подальший ріст чисельності євреїв: в губернських і повітових містах – 95365 євреїв із 153600 чол. загалом (тобто 62,1%), в містечках і безповітових містах (не були центрами повітів із органами державного управління, але жителі мали міські привілеї) євреїв

⁸⁷ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 1039.

⁸⁸ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. С. 178.

нараховувалося 72,9% (256101 чол. із загальної кількості 351211 чол.), а у селах лише 3,9% (67392 чол. із 1734703 чол. загалом). Тобто, євреї на кінець XIX ст. складали вже 18,7% від загального числа населення Подільської губернії (418858 чол. із 2239514 чол.)⁸⁹. У Балтському повіті ж із загальної кількості населення – 255127 чол. євреїв було 67122 чол., тобто 26,3%. При цьому, якщо у селах повіту проживало загалом 195629 чол., з яких євреями були 16938 чол. (8,7%), то у містечках та безповітових містах при загальній кількості 35736 чол. євреї складали 31646 чол. (88,6%)⁹⁰. Зазначимо, що серед усіх повітів губернії це – найвищий відсоток єврейського населення, бо ж в інших повітах він коливався від 13,5% (Ямпольський повіт) до 20% (Могилівський повіт).

За загальноімперським переписом 1897 р. у Подільській губернії проживало 2815011 чол. обох статей, з яких у містах фіксувалося 221870 чол., а у містечках та дрібніших поселеннях – 2593141 чол.⁹¹ Власне у Балтському повіті загалом проживало 53165 осіб юдеїв (25762 чол. і 27401 жін.) із загальної кількості 391018 чол. обох статей⁹².

Тобто, основна маса єврейського населення мешкала власне у містечках та чисельно збільшувалася з кожним роком.

На початку 1850-х рр. Саврань ще рахувалася як військове поселення 5-го округу, в якому власне поселян нараховувалося 466 осіб (96 дворів), євреїв-міщан 2240 осіб обох статей (108 дворів) та 26 осіб обох статей із купців (6 дворів)⁹³.

Загалом на др.пол. XIX ст. у Саврані нараховувалось 367 єврейських

⁸⁹ Статистический временник Российской империи. Серия 3. Вып.2. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России СПб: [б.в.], 1884. С. 32.

⁹⁰ Статистический временник Российской империи..., С. 30.

⁹¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. Тройницкого. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. СПб: Тип. «Общественная польза», 1905. С. VIII.

⁹² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. Тройницкого. Т. XXXII. Подольская губерния. СПб: «Слово», 1905. С. 96–97.

⁹³ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 516. Л. 156.

сімей чисельністю 1226 чол. Зазначимо, що це – досить високий показник по містечках повіту, адже, для прикладу, у м. Богополь проживало 803 євреї, в м. Голованівськ – 1065 євреїв, в м. Криве Озеро – 647 євреїв. Загалом же по повіту за підрахунками відповідних органів було 5634 євреї (обох статей) та 3454 жителі християнського віросповідання⁹⁴.

Однак, показники чисельності з іншого документа, а саме – зі списку про зарахування до того чи іншого професійного розряду – у м. Саврань було 552 єврейських ремісничих родини, в яких налічувалося 1373 особи чоловічої статі. Відповідно до списку⁹⁵, у перший розряд (нагадаємо, що за законом це – купці) приписалося 7 сімей чисельністю 44 особи; представники другого розряду (землероби) – відсутні; до третього (ремісники) зарахували 68 сімей чисельністю 189 осіб; четвертий розряд у Саврані виявився найчисельнішим – до нього записалося 239 сімей (752 людини); до п'ятого, тобто міщан неосілих, було внесено 232 родини (473 людини), що теж є показником фінансового становища єврейського населення містечка.

За даними люстрації державних маєтностей, що проводилася у Савранській волості у 1870-1872 рр. жителі містечка Саврань поділялися на селян – 735 чол. (262 двори), міщан – 503 чол. (231 двір), купців – 33 чол. (10 дворів), євреїв-землеробів – 52 чол. (27 дворів) і одного дворянина. Загалом налічувалось 525 дворів із населенням 1324 чоловіки⁹⁶.

За результатами перевірок, здійснених статистичними закладами при Міністерстві внутрішніх справ імперії, на 1885 р. у Саврані нараховувалось 1230 осіб чоловічого населення⁹⁷.

Вже наприкінці XIX ст. у Саврані нараховувалось 586 дворів із

⁹⁴ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 6563а. (нумерація листів відсутня)

⁹⁵ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 6563а. (нумерація листів відсутня)

⁹⁶ Білецька О. Савранщина: нарис історії від стародавніх часів до поч. 20 ст. Одеса, 2000. С. 71-72.

⁹⁷ Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. 3. Губернии Малороссийская и Юго – Западная / Сост. В. Зверинский. СПб: Типография Министерства внутренних дел, 1885. С. 261.

населенням 4200 осіб обох статей⁹⁸. На 1889 р. у містечку проживало вже 4371 чол., з яких єврейського населення було 2960 чол., а перепис 1897 р. засвідчив подальше зростання кількості євреїв: за одними даними їх нараховувалося 3725 чол.⁹⁹, за іншими – із загальної кількості жителів містечка чисельністю 5887 чол. – 3198 чол. ідентифікували себе євреями¹⁰⁰. Зауважимо, що при переписах та фіксації кількості населення враховувалися тільки чоловіки, які були зобов'язані сплачувати податки та збори, а чисельність жінок і дітей фіксувалася не завжди. Це призводить сьогодні до великих розбіжностей у цифрах при вивченні демографічних показників.

Склад

За статистичними даними, вміщеними у результатах експедиції П. Чубинського, на 1874 р. в Балтському повіті Подільської губернії проживало 18429 чоловіків-євреїв і 18499 жінок-єврейок, всього – 36926 чол. За підрахунками автора, це досить значне число (15-20% від усього населення), адже більше було тільки у Бердичівському повіті (більш ніж 59000 чол.)¹⁰¹ У містечках Балтського повіту нараховувалося 1793 єврейських домоволодіння, а загалом по повіту – 3376 домоволодінь¹⁰².

За наявною інформацією із метричних книг, що зберігаються в Державному архіві Хмельницької області, ми змогли проаналізувати дані щодо кількості народженого, одруженого, розлученого та померлого єврейського населення в містечку Саврань. Власне записи у метричних книгах велися на російській мові і паралельно на їдиш. У документах щодо народжених в стовпчик записувались імена людей, які здійснювали обряд

⁹⁸ Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1893. С. 408.

⁹⁹ Білецька О. Савранщина..., С. 75.

¹⁰⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. Тройницкого. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. СПб, 1905. С. 167.

¹⁰¹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. С. 176–177.

¹⁰² Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. С. 181.

брит-міла, число і місяць народження дитини (за юліанським та юдейським календарями), прописувалося місце народження, імена батьків та стать і ім'я новонародженого¹⁰³. Така інформація допомогла доповнити картину повсякденного життя та діяльності єврейської громади Саврані. Так, за записами із книги про народжених у 1846 р. видно, що за рік народилося 55 хлопчиків і 59 дівчаток¹⁰⁴. Батьки давали дітям виключно єврейські імена (Абрам, Хая, Барух, Лейба, Гершко і т.д.). У 1850 р. народилося 57 дівчаток та 42 хлопчики¹⁰⁵.

У 1852 р. в Саврані народилося 54 єврейських хлопчики та 45 дівчаток. Обрізання усім хлопчикам проводив Сруль бер Шойхет, тому можна припустити, що він був моелем у цьому містечку. Його ім'я фігурувало і у метриках 1846 р і 1850 р. Серед батьків новонароджених значилися міщани, 3-ї гільдії купецький син, а також виділялися окремі професії: бляхар, пекарі, кравці, землероби, візники, шевці, учитель (Леві Іцхак меламед). Крім того, у містечку був свій різник – Якер Шер Бендерський – почесна і добре оплачувана професія¹⁰⁶.

У метричних книгах фіксувалися також акти одруження євреїв. Проводився запис із деталями: який вік обох наречених, хто здійснював обряд, дата одруження (за юліанським та юдейським календарем), записувалися імена свідків (їх зазвичай було один-два), імена наречених та соціальний стан. У графі про головні акти, записи і обставини між нареченими міститься також фіксація факту про сплату 100-200 злотих і «ксібудеойрасу», що, як ми встановили, означає «ктуба по Торі», тобто, було підписано шлюбний контракт і наречена була незайманою. За 1846 р. відбулося 44 одруження і переважна більшість пар – міщани, в окремих випадках вказувалась професія (наприклад, кравці). Вік одружених коливався: якщо жінкам було від 16-18 р.

¹⁰³ ДАХМО. Ф. 277. Оп.1а. Спр.1. Л. 70.

¹⁰⁴ ДАХМО. Ф. 277. Оп.1а. Спр.1. Л. 77.

¹⁰⁵ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Т. 1. Спр. 8816. Л. 72.

¹⁰⁶ ДАХМО. Ф. 227. Оп.5 д. Спр. 35. Л.75-85.

до 45 р., то чоловіки одружувалися у більш старшому віці – від 18 р. до 50 р.¹⁰⁷ За 1850-й р. було зафіксовано 23 акти одруження, при цьому вік наречених дуже відрізнявся – зустрічаються записи про шлюб між 62-річним чоловіком та 40-річною жінкою чи між 45-річним чоловіком та 22-річною жінкою. В усіх випадках обряд заручин та одруження проводив Мойше Герш Даензон¹⁰⁸.

У 1852 р. у Саврані одружилося 16 пар і у графі про соціальний стан батьків знаходимо вже більше інформації: одружувалися діти міщан, але вказувався й рід професій – чоботарі, землероби, кравці, навіть діти купця 3-ї гільдії. Вік наречених дівчат в більшості коливався від 16 р. до 20 р., а хлопців – від 18 р. до 22 р.¹⁰⁹ Цікавими є записи про імена наречених: ім'я чоловіка записувалося повністю і в більшості випадків вказувалося місце його чи то проживання, чи походження – «гайсинський», «кривозерянський», «уманський», а це точно прив'язка до населених пунктів на території імперії. Про дівчину – писали тільки її ім'я і чия саме вона донька. Зауважимо, що середній вік одружених вважався серед прошарку інтелігенції надто раннім, а ще більш неприйнятним вважалися ранні заручини. На це звернув увагу П. Чубинський, проводячи археографічну експедицію губерніями України. Він зазначав, що заручають дітей 10-річного, а іноді навіть 5-річного віку¹¹⁰.

Метричні книги містять цінний фактичний матеріал в частині про розлучення. Інформація тут записувалися у стовпчики двома мовами, а також фіксувалося, хто проводив обряд розлучення чи халиці і хто були свідки того чи іншого обряду. Цікаво, що рішення про розлучення могло бути від чоловіка або жінки, але остаточний вердикт залежав від рабина. За 1846 р. у Саврані розлучилося 23 подружжя, при цьому шлюб розривали у віці 16-20 р. (жінки) і 18-22 р. (чоловіки). Записувалася і причина цього акту і вона була банальною – «по ненрову любови»¹¹¹. У 1850 р. в Саврані розлучилося 17 єврейських пар,

¹⁰⁷ ДАХМО. Ф. 277. Оп.1а. Спр.1. Л. 78-86.

¹⁰⁸ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Т. 1. Спр. 8816. Л. 50-54.

¹⁰⁹ ДАХМО. Ф. 227. Оп.5 д. Спр. 35. Л. 61-64.

¹¹⁰ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. С. 35.

¹¹¹ ДАХМО. Ф. 277. Оп.1а. Спр.1. Л. 87-91.

при цьому причини фіксувалися більш серйозні, ніж відсутність взаємних почуттів: хвороба одного з подружжя (в більшості випадків це - падуча), а також неможливість мати дітей¹¹².

У 1852 р. у середовищі савранських євреїв відбулося 8 розлучень, причин було дві – або через хворобу одного із членів подружжя, або через нелюбов. Вік розлучених коливався від 18 р. до 66 р.¹¹³

Детально фіксувалися і випадки смертей жителів-євреїв. За 1846 р. у Саврані померло 55 осіб чоловічої статі та 49-жіночої. У метриці вказувалася дата і причина смерті, ім'я небіжчика та місце його поховання. Зазначено, що усі померли «Божею волею» і тільки одна людина – від сухот. Вражає вік померлих – 75% з них пішли із життя до 18 р.¹¹⁴ За 1850-й р. померло 39 людей чоловічої статі і 14 – жіночої¹¹⁵. Більшість померлих – діти, але точна причина не вказана.

У записах з метричної книги за 1852 р. більш точно зафіксовано причини смертей єврейського населення Саврані: якщо в попередніх записах основною причиною була «воля Бога», то тепер фіксувалися смерті від сухот, віспи, кору. Померло 28 осіб чоловічої статі і 38 – жіночої статі. Вік померлих варіювався від кількох місяців до 68 р.¹¹⁶ Усі виписки із метричних книг перевіряли та завіряли підписами рабин і становий пристав 3-го стану Балтського повіту. Наявні на старому єврейському кладовищі мацеви (*Додаток 4, Додаток 4 а*) засвідчують значну чисельність єврейської громади на др. пол. ХІХ ст. та, хоча й знаходяться у стані руйнації, все ж зберігають пам'ять про невід'ємну частину історії Саврані.

Соціальне становище

Єврейське населення містечок і міст губернії було задіяне переважно в

¹¹² ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Т. 1. Спр. 8816. Л. 55-59.

¹¹³ ДАХМО. Ф. 227. Оп.5 д. Спр. 35. Л. 72-74.

¹¹⁴ ДАХМО. Ф. 277. Оп.1а.Спр.1. Л. 92-96.

¹¹⁵ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Т. 1. Спр. 8816. Л. 60-64.

¹¹⁶ ДАХМО. Ф. 227. Оп.5 д. Спр. 35. Л. 65-71.

ремеслах і торгівлі, причому відіграло в цих галузях ключову роль, адже, коли траплялася якась надзвичайна ситуація (прийняття окремих обмежувальних законів, погроми тощо), ринок торгівлі реагував одразу ж – він призупинявся і втрачалися величезні кошти¹¹⁷. Розташування Саврані на кордоні із Херсонською губернією сприяло розвитку торгівлі. Так, жителі Херсонщини, прибуваючи на базар до Саврані, що відбувався 4 рази на тиждень, купували тут господарське збіжжя та хліб, продаючи натомість коней, овець¹¹⁸. Планувалося започаткувати проведення тут двох ярмарок – першої – на восьмому тижні після Пасхи на 4 дні (враховувалося, що на дев'ятому тижні ярмарка проводилася у Балті і продавці та покупці із Київської, Катеринославської, Херсонської губерній, проїжджаючи Саврань, могли торгувати і тут, перед ярмаркою в Балті) і другу – з 22 жовтня теж на 4 дні, у свято Казанської Пресвятої Богородиці, коли в навколишніх місцевостях ярмарки вже не проводилися, а місцеве населення, «... маючи необхідність збувати хліб і тварин, могли з користю на цій ярмарці здійснювати продаж і покупку, ніж нині продають за безцінь євреям...»¹¹⁹. Обґрунтування необхідності започаткування ярмарки звучить дивно, з огляду на чисельність та роди занять єврейського населення не лише у Саврані чи Балті, але й загалом по губернії. Подільське губернське правління виступило проти організації ярмарки у зазначені періоди і начальником губернії було запропоновано встановити дату ярмарки на свято Вознесіння, тобто вже на 40-й день після Пасхи. Однак, листування із губернським правлінням щодо цього питання тривало 2 роки і ще у лютому 1854 р. рішення про можливість започаткування ярмарки у Саврані не було¹²⁰. Переглянувши відомість¹²¹ про ярмарки, що існували у Балтському повіті у 1883-1884 рр. ми не знайшли там згадки про Саврань, тобто ярмарки у містечку започатковано так і не було.

¹¹⁷ Мнения и отзывы печати. *Восход*. 1882. № 17. 27 апреля. С. 627.

¹¹⁸ ДАХМО. Ф. 227. Оп.2. Спр. 516.Л. 1 об.

¹¹⁹ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 516. Л. 2.

¹²⁰ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 516. Л. 184.

¹²¹ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 855. Л. 94-95.

При цьому відбувалося поступове витіснення власне християн із цих сфер діяльності: якщо ми подивимося на звіт чиновника Подільської губернії Волшеславського щодо впровадження у життя ремісничих правил у містах та містечках Балтського повіту, то побачимо, що у списках майстрів різноманітних промислів в абсолютній більшості переважають ремісники юдейського сповідання, християн тут – одиниці¹²². Разом із тим, у др. пол. ХІХ ст. в Російській імперії продовжувала діяти цехова організація промислів, однак, єврейське населення не поспішало туди вступати і, таким чином, створювало живу конкуренцію майстрам із цехів. Щоправда, ситуація почала змінюватися після прийняття Указу від 16 квітня 1852 р. про запровадження нових ремісничих правил¹²³. Тоді для перевірки його виконання до м. Балти (як центру повіту) прибув у 1852 р. губернський чиновник і у своєму рапорті повідомив, що в місті ще з 1846 р. утворено ремісничу Управу, яка контролювала діяльність ремісників. Автор рапорту звітував, що цехи тут існують за наступними промислами, а саме – єврейськими: музичними, годинникових і срібних справ, мідних і бляхарських справ, столярними, кравецькими чоловічими і жіночими, капелюшними, бондарськими, каменярськими, пекарськими, кушнірськими, різницькими (забій і подальший продаж яловичини), чоботарськими, закрійницькими. Крім того, що для кожного з цих промислів в Управі був призначений староста, сформовано й спеціальний розрядний Список тих євреїв, хто вступив у ремісничі цехи¹²⁴. У списку зазначалося ім'я та рід занять майстрів, їхня кількість та вік, і, що для нашого дослідження дуже важливо, реєстрація місця проживання. Таким чином ми встановили, що у Балті, як центрі повіту, працювали майстри, які за ревізією попередніх років були приписані до містечка Саврань: із цеху кушнірів – 26-річний міщанин Аврум Ідель Кийд, у якого був 3-річний син Гершко; срібних справ майстер 25-річний Мордко Симес та підмайстер 22-

¹²² ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 6563а.

¹²³ Детальніше про цей Указ – у попередньому розділі.

¹²⁴ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 6563а. Л. 1-2. (нумерація листів у справі відсутня, тому авторка дослідження рахувала перші листи самотійно).

річний Шулім Симес; бондар-підмайстер Міхель Депужин (24 р.), який мав сина Іцко (4 р.); 40-річний муляр, міщанин Шулім Фергесин, у якого було 2 сина – Якер (10 р.) та Аврум (2 р.)¹²⁵.

Окремим списком чиновник подав міщан, які займалися ремісничими промислами у власне Саврані. У цьому списку вказувалася також кількість у них синів та осіб жіночої статі. Таким чином встановлено, що у містечку працювали 7 кравців чоловічого одягу – віком від 23 р. до 53 р. Кожен із них мав дітей та жінок, напевно ми не знаємо, але можемо здогадуватися, що це – дружини та доньки. Загалом же 7 кравців із сім'ями склали 30 чол. Окремо працювали кравці жіночого одягу – їх у Саврані було 13, а разом із синами та іншими членами родин всього нарахувалося 47 чол. Були серед населення містечка і майстри з виготовлення та ремонту взуття – шевці. Їх було 9 чол., а разом із родинами – 32 чол. У Саврані були євреї, які займалися випіканням та збутом хлібо-булочних виробів: Хаїм Рунш (34 р.), який мав двох синів та 2 осіб-жінок; 16-річний працівник Малорко Бліхер (приписаний до міщан); Іцко Флейшман, який мав двох синів та утримував ще трьох жінок; Зельман Кнейтман (54 р.), який мав сина та 3 особи жіночої статі на утриманні. Всього у Саврані було 3 сім'ї булочників чисельністю 16 чол. Важливою та почесною у єврейському середовищі завжди була професія шойхета, адже, щоб убита тварина чи птиця була кошерною, дозволеною до споживання, процес забою потрібно було здійснювати відповідно до цілої низки законів та постулатів як із Тори, так і з пізніших тлумачень єврейських мудреців. Таким чином стає зрозумілим, що шойхетом у єврейській громаді міг бути чоловік освідчений, добре навчений та уважний. Таких людей у Саврані було два – Мошко Кентанович Шойхет, який мав сина та 4 жінки на утриманні, а також Сруль бер Шойхет, одинокий 53-річний чоловік. Саме він проводив по сумісництву і обряди бріт-міли в містечку, що зафіксовано записами у метричних книгах. Зазначимо, що для здійснення цього обряду важливою була наявність у

¹²⁵ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 6563а.(нумерація листів відсутня)

людини навиків та досвіду проведення обрізання, адже цей процес – це виконання однієї із заповідей Тори, а тому життєво важливо і почесно. М'ясником, який теж значився як майстер із забою худоби та подальшого розділення яловичини у Саврані був Мишко Рувинович Флейшман, 45-річний міщанин, у якого був помічник-робітник, 2 сина та 3 особи жіночої статі в сім'ї.

Працювали в Саврані і капелюшники – їх було троє, всі – чоловіки віком 28 р., 32 р. і 38 р. і разом зі своїми сім'ями вони склали 13 чол. У Саврані працював цирульник Янкель Волін, 35-річний міщанин, який мав сина та двох жінок на утриманні. Два савранських кушніра – Шмуль Фріліс і Мишко Шенкір – обробляли і вичиняли шкури, забезпечуючи свої сім'ї – 10 чол. Важливою, на наш погляд, була наявність у Саврані професії мідника, людини, яка займалася виготовленням мідних виробів. Ним був Лейба Блехер, який мав 2 сини і утримував 2 жінок. Нажаль, про жінок конкретних записів немає, тому можемо тільки здогадуватися, що це була дружина і донька чи дві доньки.

Одразу було незрозумілим, чим займається людина по професії «крупник», але, проаналізувавши дані зі списку, поданого губернським чиновником встановили, що це – майстер із вироблення круп. Ним у містечку був Хаїм Шалович Савранський, 40-річний міщанин, який мав сина та двох жінок на утриманні.

Примітною в містечку була професія свічника. Цей вид промислу постійно фігурував у державних документах у зв'язку із підвищенням податку на нього. Працював тут майстер із виготовлення свічок – Лазар Йосіович. Крім того, у Саврані провадив свою діяльність, разом із двома помічниками, палітурник книг¹²⁶. Отже, можна стверджувати, що така розмаїта реміснична діяльність єврейського населення Саврані була затребуваною і спрямовувалася насамперед на забезпечення повсякденних потреб його жителів. При цьому помітно, що в переважній більшості майстри працювали

¹²⁶ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 6563а.(нумерація листів відсутня)

поодинці, лише в кількох випадках у них були працівники, тобто помічники. Іноді роль такого помічника виконував син майстра і переймав, таким чином, усі навички та особливості професії.

Імперський закон від квітня 1852 р. про утворення «неремісничих цехів» торкнувся і м. Саврані. Зі звіту губернського начальника дізнаємося, що у м. Саврань до неремісничого цеху записалося 32 людини, при цьому знову зустрічаються випадки працевлаштування людини не за місцем проживання: Шломо Даензон, який приписався до неремісничого цеху в м. Голованівськ і працював тут в якості домашньої прислуги, однак за ревізією був приписаний до м. Саврані. Для можливості спокійно працювати він надав потрібні документи – клопотання із долученим посімейним списком та посвідку від Ремісничої Управи. Також до неремісничого цеху в Саврані приписалися 6 мулярів (людей, які будували будинки, мости і т.д.) зі своїми родинами, всього – 22 особи; 11 родин кучерів (33 особи), надавши виписку із посімейним списком і білети савранського спрощеного ремісничого управління¹²⁷. Записався до неремісничого цеху тесляр Абрам Діхінштейн (однак інформація про його родину не вписана у реєстр), Мошко Фішман; муровщик (будівельник стін із каміння) із сім'єю з шести чоловік; домашній слуга Абрашко Гройсман та 5 осіб його родини; Хаїм Моргулін. Зазначимо, що халатність у записах зустрічається часто і, на нашу думку, свідчить про марудність цього виду роботи, незацікавленість відповідальних осіб у її виконанні.

До неремісничого цеху зарахувалися також люди, які до встановленого законом терміну не подали клопотання щодо їхнього прикріплення до якогось з розрядів. У Саврані це були чорнороби і поденники.

Контроль за фіксацією майстрів-євреїв у повіті та по містечках здійснювали, окрім Ремісничої Управи м. Балти, як повітового центру, утворені Спрощені Ремісничі Управління. Вони існували як заміна цехових

¹²⁷ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 6563а.(нумерація листів відсутня)

управ в тих містечках повіту, де єврейське населення хоча й було чисельним, але у порівнянні з іншими повітами було меншим – Саврані, Крутих, Кривому Озері, Кодимі, Богополі, Рибниці, Голованівську, Конецполі, Ягорлику, Окнах. У 1852-1854 рр. Савранське ремісниче управління очолював Г. Шнайдерман та його помічники І. Шер та Й. Айчин, призначені губернським правлінням. Однак цехові ремісники містечка замість зазначених осіб обрали старшиною ремісничого управління штетлу Ш. Вайсера, а помічниками – К. Голденберга та Ш. Кописта¹²⁸,

У 1881 р. сталася подія, яка хоча й опосередковано, але вплинула на становище єврейського населення Саврані: 1 березня в Санкт-Петербурзі було здійснено замах на царя Олександра II, внаслідок чого він загинув. Після цього південно-західними регіонами імперії прокотилася хвиля жорстоких антиєврейських погромів. Причиною цих погромів, на думку ізраїльського дослідника Аркадія Зельцера, був комплекс проблем, пов'язаних із поглибленням політичних, соціальних протиріч внаслідок індустріалізації імперії; розкол у суспільстві на прихильників і противників лібералізму; посилення радикалізації інтелігенції. Друковані видання при цьому, на думку автора, з якою ми погоджуємося, ще більше розхитували та дестабілізували ситуацію, адже все частіше на їх шпальтах з'являлися статті антисемітського спрямування¹²⁹. Мова йде насамперед про поступове впровадження непідтвердженої жодними статистичними даними ідеї щодо переважаючої кількості євреїв у складі різноманітних радикальних, ліберальних політичних течій, про їхній негативний вплив на державне функціонування. Поширення подібного типу думок вилилося, зрештою, у низку кривавих зіткнень між християнським та єврейським населенням та погромами переважно на півдні та південному заході імперії. Спочатку погроми сколихнули великі міста, а згодом поширилися і на більш дрібніші міста і містечка. Не оминула така доля

¹²⁸ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 6531. Л. 1 об.

¹²⁹ Зельцер А. Погром в Балте. *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1996. №3 (13). С. 40-41.

і євреїв повітового центру – м. Балти. Вже 22 березня у тижневику «Рассвет» з'явилася замітка про поширення містом чуток щодо відновлення анти-єврейських заворушень¹³⁰, а 28 березня по Балті прокотилася чутка, що євреї вибили шибки у соборі. Одразу зібрався натовп і було розгромлено близько 30 торгових крамничок. Наступного дня із сусідніх сіл було привезено селян, які повинні були допомогти євреям оборонятися. Однак селяни приєдналися до погрому, який тривав з 9 години ранку до 24 години ночі. Ситуація вийшла з-під контролю, тому для її стабілізації в Балту приїхав губернатор та додаткові війська¹³¹ і до 1 квітня ситуацію нормалізували остаточно. В результаті погрому було вбито 4 євреї, поранено – близько 200 чол., із 4000 будинків пограбовано 3900 (100 вціліли завдяки втручання християн, які хвилювалися за свої, віддані в оренду євреям, торгові приміщення), розбито і пограбовано 5 спиртових складів, 20 винних погребів¹³². Згодом, за уточненими даними стало відомо, що пограбовано було 253 крамнички та 34 винних погреби, а загальні втрати склали 1,5 млн. рублів¹³³. Як видно із повідомлень, погроми цього періоду не мали під собою релігійного підґрунтя, а скеровувалися на пограбування і нищення майна євреїв. Це підтверджує думку про економічний і соціальний характер погромів.

Погроми стали ще одним випробуванням для єврейського народу: жорстокість, нерозуміння з боку людей, які постійно жили поруч та байдужість влади до проблем єврейського народу покликали до життя та активізували прагнення євреїв емігрувати. Створювалися навіть емігрантські товариства та гуртки, куди могли приєднатися і незаможні ремісники, і інтелігенція, і люди, які мали капітал¹³⁴. Погроми 1880-х рр. відкрили євреям нову реальність: якщо раніше вони страждали від поступового обмеження громадянських прав та законодавчого закріплення їхніх обов'язків, то тепер

¹³⁰ Внутренняя хроника. *Рассвет*. 1882. № 13. 26 марта. С. 485.

¹³¹ Телеграмма «Голоса». *Рассвет*. 1882. № 14. 4 апреля. С. 533.

¹³² Антисемитская агитация. Некоторые подробности о балтском погроме. *Рассвет*. 1882. № 16. 18 апреля. С. 600.

¹³³ Погромы и беспорядки. *Рассвет*. 1882. № 18. 4 мая. С. 666.

¹³⁴ Движение в пользу эмиграции. Кружки. *Рассвет*. 1882. № 14. 4 апреля. С. 514-515.

вони зіткнулися із явищем систематичних, жорстких наклепів у пресі, які впливали на повсякденне життя єврейського населення і, зрештою, вилилися у ще одне нове явище – зазіхання на особистість і подальший грабунок її майна¹³⁵.

Окрім ремісників, у Саврані працювали адвокати і маклери¹³⁶. Загальну кількість цієї професійної групи нам встановити не вдалося, однак можемо припустити, що вона не була чисельною з огляду на важкодоступність освіти для єврейського населення. У цьому ключі зафіксуємо і те, що на поч. ХХ ст. у Саврані проживали заможні євреї. Так, Мордка Шаргородський мав цегельний завод¹³⁷, Л. Карпа, Д. Матусевич, Л. Ладижинський, А. Храповський, М. Герштейн володіли борошномельними млинами¹³⁸.

Наприкінці ХІХ ст. у Саврані зафіксовано також наявність 296 євреїв–землеробів, яким належали значні земельні наділи. Так, Мошко Гутмакер володів 868 дес. землі, Сруль Берштейн – 168 дес. землі, купець Абрам Бурдман – 170 дес.¹³⁹ Це не викликає подиву, адже у документах є підтвердження про існування в Балтському повіті єврейських землеробських колоній. На 1858 р. їх було 10 і вони об'єднували 918 сімей – 5634 чоловіки та 3964 жінки. Працювали на 18671 десятині землі¹⁴⁰. Вже у 1870-х рр. населення цих колоній збільшилося і нараховувало 4189 чол., 3923 жін., всього – 8112 чол.¹⁴¹

Усі представники ремісничих професій сплачували різноманітні податки та грошові збори, окремими з яких були грошові внески на утримання управи

¹³⁵ Дубнов С. Анти-еврейское движение в России в 1881 и 1882 гг. *Еврейская старина*. 1909. Т. 1. С. 91.

¹³⁶ ЦДІАК. Ф. 301. Оп.1. Спр. 489. Л. 15.

¹³⁷ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / Сост. В. Филимонов. Каменец-Подольск, типография Подольского Губернского правления. 1911. С. 268.

¹³⁸ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г...., С. 271-272.

¹³⁹ Білецька О. Савранщина... С. 73.

¹⁴⁰ Рибинський В. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині ХІХ ст. *Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії. Збірник праць історично-філологічного відділу. № 73. Вип. 2*. Київ, 1929. С. 230.

¹⁴¹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. С. 188.

та утримання рабина. Їх розмір не регулювався чітко і після аналізу даних зі спеціальної розкладки про сплату внесків ми побачили, що вони становили від 25 коп. до 4 рублів сріблом¹⁴².

На поч. ХХ ст. містечко продовжувало жити повсякденним життям. Відгомін політичної ситуації та необхідності соціальних змін, що все яскравіше проступали на фоні внутрішнього життя населення імперії, відчувався і у Саврані. Він проявився у посиленні поліцейного контролю за жителями містечка та продемонстрував намагання центральної влади контролювати політичну ситуацію у державі і не допускати вільнодумства. Так, негативне висловлювання проти осіб царської родини розцінювалося як державний злочин. Жительку Саврані, єврейку 60-річну Хаю-Суру Пустильник, у січні 1902 р. викликали на допит до помічника начальника Подільського губернського жандармського управління в Балтському повіті М. Якубова. Розмовляючи зі знайомими на вулиці в червні 1901 р., Хая «...поблизу казенної винної крамнички ...зухвало та образливо...»¹⁴³ пожартувала про імператрицю Марію Федорівну. Свідками у справі проходили два місцевих селянина – Я. Шевчук та П. Соколовський. Звинувачувана свою вину визнала та була передана під особливий нагляд поліції, який було припинено лише у січні 1904 р.¹⁴⁴

Поряд з цим, на фоні активізації поліцейних обшуків неблагонадійних політичних елементів, посилювався контроль і за іншими сферами діяльності. Результатом цього стало викриття у Саврані у 1906 р. майстерні із виготовлення фальшивих срібних монет¹⁴⁵.

Таємний нагляд, перевірки та доноси продовжилися і в наступні роки – центральна влада не допускала й думки про демократизацію чи економічні нововведення, монархія продовжувала тримати курс на централізацію. У 1913 р. у Саврані проводилося слідство над аптекарським помічником, 19-річним

¹⁴² ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 2028. Л. 41-46.

¹⁴³ ЦДІАК. Ф. 301. Оп.1. Спр. 489. Л. 15.

¹⁴⁴ ЦДІАК. Ф. 301. Оп.1. Спр. 489. Л. 24.

¹⁴⁵ От Российскаго Телеграфнаго Агентства. *Киевлянин*. 1906. № 183. 05 июля. С. 4.

Я. Шепсельзоном / Шефтельзоном, який, побачивши портрет царя Миколи II у квартирі адвоката Л. Ісакова, промовив: «...не очікував, що Ви таких переконань, що здатні погань на стіну чіпляти.»¹⁴⁶. Після проведення слідчих дій аптекаря було відпущено під заставу у 200 р., яку вніс його батько. Цей випадок – яскравий приклад політики придушення інакомислення та намагання зберегти імперію, не рахуючись із закономірними змінами у світі та поширенням людських прав і свобод.

Окрім законодавчого тиску держави, погромів та постійних утисків, єврейське населення Саврані у своєму повсякденні стикалося із більш банальними речами: побутовими конфліктами, релігійними непорозуміннями, дрібними пограбуваннями, тощо. Із повідомлення про крадіжку дізнаємося, що цигани викрали у кількох крамницях взуття, самовари, алкоголь та полотно. Їх згодом піймали, а майно повернули власникам¹⁴⁷. І хоча у примітці не вказано, що крамниці були власне єврейськими, однак із переліку викраденого асортименту можемо припустити, що так і було.

Важливою подією для населення Саврані став початок з 1914 р. будівництва залізничної лінії Балта – Саврань¹⁴⁸. Для єврейського населення, яке в містечку займалося торгівлею, це було новиною, яка кардинально змінювала не лише обличчя штетлу, але й традиційний уклад життя його жителів. Вже у жовтні 1913 р. Міністерство доріг порадило управлінню південно-західних залізниць здійснити технічні та економічні розрахунки щодо тих залізниць, які планувалося відкрити і Саврань-Балта, протяжністю 58 верст теж входила до переліку для перевірки. Із державної казни для проведення таких розрахунків виділялося майже 30 тис. крб. Звіт про зроблені обрахунки направлявся до Санкт-Петербургу¹⁴⁹.

Отже, переглянувши статистичні дані щодо кількості єврейського населення як по Балтському повіту загалом, так і по містечку Саврань зокрема,

¹⁴⁶ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1601. Л. 1.

¹⁴⁷ По Україні. Рада. 1912. № 38. 16 лютого. С. 3.

¹⁴⁸ Всякі звістки. Рада. 1913. №214. 19 вересня. С. 2.

¹⁴⁹ По Україні. Рада. 1913. № 226. 04 жовтня. С. 2.

можемо сказати, що у др. пол. XIX ст. євреї складали у містечку до 20% жителів та відігравали ключову роль у розвитку ремесел і торгівлі.

3.3 Хасидська династія Моше Цві Гітермана із Саврані

Виникненням та розвитком хасидських громад на території сучасної України дослідники почали цікавитися ще з др.пол. XIX ст. Тоді хасидизм вважався сектою, а міста і містечка – його розсадниками та осередками цадиків. Хасиди ж надавали містечкам святості через те, що в них або були поховані, або проживали цадики. При цьому чим більшу святість мав цадик, чим більш він був відомий за своїми «чудесами», тим більший і ширший вплив на хасидів він мав¹⁵⁰. При цьому не мало особливого значення, в якій місцевості проживав той чи інший хасид – якщо він обирав собі цадика¹⁵¹, географія відступала на другий план.

Однак важливим у даному ключі є розуміння факту, що саме в географічному аспекті виділяється дві основні моделі хасидського керівництва: «великі» династії, очільники та прихильники яких були розосереджені по південно-західних губерніях, а також на території Білорусі, Молдови, Польщі; «малі» династії, вплив яких та контакти поширювалися на близько розташовані одне від одного містечка¹⁵².

Савранська хасидська династія Моше Цві Гітермана належала до «малих» династій. Про те, що її представники були впливовими та мали прихильників і послідовників за межами містечка, однак не на широкі території, свідчить факт, що, наприклад у м. Бершаді в др.пол. XIX ст. утворилися групи послідовників савранського (чечельницького) хасидизму¹⁵³.

¹⁵⁰ Сторожевский Н. Хасиды, их цадики и магида. Полтава, 1866. С. 22–23.

¹⁵¹ Мова тут іде про поняття «двейкут», детальніше про такого роду практики див. Шодем Г. Основные течения в еврейской мистике. Москва, 2004. С. 169.

¹⁵² История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. Москва: Мосты культуры/Гешарим, 2012. 534 с. С. 123.

¹⁵³ 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуск 2. Подолия / В. Лукин и др. СПб, 2000. С. 125.

У перші десятиліття ХІХ ст. головою хасидської громади Саврані був рабі Моше Цві Гітерман. Він – син Шимона Шломо (Магід із Саврані), який був савранським хасидським цадиком та магідом (проповідником) і помер у 1790 р. та похований у Саврані. Його огель дуже добре зберігся і за залишеними на могилі камінцями можна стверджувати, що паломники відвідують мощі Шимона Шломо (*Додаток 5*). Також Шимон Шломо – один з учнів Магіда з Межиріча¹⁵⁴ (*Додаток 6*), а його сини стали засновниками хасидських династій у Бендерах та Саврані¹⁵⁵. Старший син Шимона Шломо – рабі Ар'є Лейб Вертгейм народився 1772 р. у Саврані, однак подорослішавши, переїхав та оселився в Бендерах в Бессарабії і заснував там хасидську династію. Його перша дружина Лія Гірш була онукою рабі Менахума Нахума Тверського з Чорнобильської династії хасидів, а друга дружина – онучкою рабі Пінхаса Шапіро з Кореця.

Моше Цві Гітерман народився у Саврані у 1775 р. та згодом став учнем рабі Баруха з Меджибожа¹⁵⁶. Рабі згодом так говорив про свого учня: «...якби я мав десяток (мін'ян) таких учнів, як рабі Моше Цві, я б з легкістю привів у світ Месію, нашу Справедливість...»¹⁵⁷. Рабі Барух був глибоко занурений у вивчення святих текстів та постійно перебував у роздумах, у сумнівах та переживаннях. Все це спостерігав Моше Цві і засвоював знання від вчителя¹⁵⁸. Саме завдяки порадам, настановам рабі Баруха, Моше Цві Гітерман у 1811 р. очолив хасидську громаду у Саврані і дуже швидко став впливовим магідом та адмором. Його другою дружиною була донька рабі Давида а-Леві із Степані

¹⁵⁴ Магід з Межиріча (Дов Бер з Межиріча) (1704-1772) – учень та наступник засновника хасидизму Бааль Шем Това (1698-1760), видатний проповідник, організатор і наставник. Головні ідеї його вчення викладено у збірці «Магід дварав ле Яаков».

¹⁵⁵ רבי שמעון שלמה מסאוראן URL: https://www.hamichlol.org.il/מסאוראן_שלמה (дата звернення: 04.02.2023)

¹⁵⁶ Рабі Барух бар Єхієль із Меджибожа (1753-1812) – онук Бааль Шем Това, впливовий хасидський цадик, погляди якого викладено у збірці «Амірот Теарот».

¹⁵⁷ אלפסי יצ. אנציקלופדיה לחסידות. (אותיות א-ט). ירושלים, עמ. 369.

¹⁵⁸ Бубер М. Хасидские истории. Первые учителя. Москва, 2006. С. 79-80.

золочівської хасидської династії. Спільно із рабі Ісраелем із Ружина¹⁵⁹ та рабі Йоелем із Іллінців¹⁶⁰ Моше Цві поширював хасидизм на Поділлі.

Однак, за консультаціями щодо окремих законодавчих, релігійних аспектів організації життя хасидів, для коректних відповідей чи порад на звернення громади, рабі Моше Цві звертався до голови рабинського суду у Літині – Йосефа Ланди¹⁶¹. Крім того, Моше Цві, будучи вже відомим та впливовим цадиком, все ж визнав над собою владу рабі Авраама Єгошуа Гешеля з Апта (Опатова)¹⁶². Напевно, це було зроблено з метою захисту себе, своєї громади та тих територій, на які поширювалася його влада, адже ми знаємо, що у хасидському середовищі конфлікти між різними династіями і сварки між їхніми лідерами не були чимось унікальним. Дослідник хасидизму, філософ М. Бубер навів одну із хасидських розповідей, яка називається «На землі» та добре показує характер спілкування магідів, допомагає доповнити наші уявлення про взаємовідносини у хасидському середовищі. Мова про сварку між рабі Ісраелем із Ружина та рабі Моше із Саврані. Рабі із Саврані вирішив помиритися із рабі із Ружина і відвідав його. Рабі Ісраель запитав: «Чи віриш ти, що є цадик, які живуть, безперервно приліпившись до Бога?». Гість відповів тоном людини, яка намагалася приховати сумніви: «Напевно, є». На це Рабі Ісраель відповів, що його дід, рабі Авраам, якого всі називали Ангелом, був таким. Але рабі із Саврані відповів, що дід провів на землі не так то й багато часу. Рабі із Ружина сказав, що і його батько, рабі Шалом, був таким, тобто безперервно приліпленим до Бога. Рабі Моше знов сказав, що й той не так багато часу провів на цій землі. Тоді рабі із Ружина промовив: «Що ми будемо рахувати роки і дні! Хіба думаєш ти, що вони приходили на землю,

¹⁵⁹ Рабі Ісраель бар Шалом Фрідман (рабі Ісраель з Ружина) (1796-1850) – онук Магіда з Межиріча, відомий і впливовий хасидський лідер, очолював хасидську громаду м. Ружин.

¹⁶⁰ Рабі Іцхак Йоель (Рабинович) з Іллінців (1793-1828) – син засновника ліницької хасидської династії.

¹⁶¹ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба..., С. 227.

¹⁶² Авраам Єгошуа Гешель з Опатова (1748-1825) – хасидський рабі, засновник династій Апта-Зіньків та Копічниц, був магідом у Кольбушові, Опатуві (Польща), Ясах (Румунія) та згодом у Меджибожі на Поділлі.

щоб пожити тут і померти? Вони прийшли, виконали свою місію і повернулися туди, звідки прийшли»¹⁶³. У цій короткій майсе можна також простежити ідею, яка з'явилася і поступово впроваджувалася в хасидському середовищі. Мова йде про поняття «цадика» як посередника між Богом та простим хасидом. І не важливо, скільки років на цьому світі живе цадик – на нього покладена місія, він повинен її виконати. І рабі Авраам «Ангел», визначаючи своє покликання служінням Богу з любов'ю, з відданістю, не забував говорити, що саме цадик «...є основою світу. Через нього добро... приходить у нижчий світ... одкровення дається через цадика»¹⁶⁴. Вважаємо, що рабі Ізраель із Ружина, згадуючи про виключну праведність предків, намагався показати власну більшу значимість перед рабі Моше із Саврані, натякаючи, таким чином, на хто ж насправді є впливовішим на цій території.

Окрім конфліктів із ружинським рабі, Моше Цві Гітерман та його послідовники негативно відносилися та навіть відкрито конфліктували із рабі Нахманом із Брацлава, а після його смерті у 1810 р. – із його хасидами. У проміжку між 1835-1837 рр. адмор Моше Цві навіть наклав формально херем на брацлавців, заявивши, що вони є громадою нечестивців і з такими в жодному разі не можна одружуватися, навчати дітей у їхніх вчителів, купувати м'ясо тварин, забитих шойхетом-брацлавцем, «...їхні молитви – мерзота перед Господом... використовуйте відомі засоби, щоб позбавити їх (брацлавських хасидів – авт.) будь-яких заробітків.»¹⁶⁵. Хасиди савранського рабі одразу підтримали слова Моше Цві та розпочали їхнє втілення у життя: брацлавських хасидів морально принижували, дражнячи образливими прізвиськами, кидали в них камінням, а іноді навіть завдавали фізичних ушкоджень. Щоб залагодити конфліктну ситуацію, найближчий учень рабі Нахмана – рабі Натан Штернхарц надіслав Моше Цві листа із вибаченнями та виправданнями, однак

¹⁶³ Бубер М. Хасидские истории. Поздние учителя. Москва: Мосты культуры, 2017. 376 с. С. 71.

¹⁶⁴ Horodezky S. Leaders of Hassidism. London, 1928. P. 52.

¹⁶⁵ Зайцев М. Как хасиды хасидов били. 5782. Еврейский журнал. URL: <https://jewishmagazine.ru/articles/blogs/kak-hasidy-hasidov-bili/> (дата звернення: 26.12.2022).

такий крок не допоміг і конфлікт між савранськими та брацлавськими хасидами відносно припинився тільки після смерті рабі Гітермана. Цікаво, що не дивлячись на непорозуміння, брацлавські хасиди поважали Моше Цві і відгукувалися про нього як про видатного праведника свого покоління¹⁶⁶.

Вважаємо, що таке ставлення до рабі Гітермана пов'язане із його організаторськими здібностями, амбіційністю та глибоким знанням священних текстів. Відданість вірі та праведність у служінні Господу сприяли поширенню впливу Моше Цві на широке коло хасидів не лише у містечках Поділля, а й у Бессарабії (*Додаток 7*), де його сучасники згадували,

Ми бачили в цадикові два образи (парцуфім, як у Адам Кадмон – *прим. авт.*). У суботу нас приголомшувала його побожність...бо і в цьому він стояв вище за всіх, а в будні ми бачили в ньому ...Синай (метафора, що означає вченого із величезним обсягом знань – *прим. авт.*), такого, що зносить гори (метафора, що означає вченого із проникливим інтелектом), бо такий він мав гострий розум, таку обізнаність у Торі...¹⁶⁷.

Потужний вплив Моше Цві Гітермана на хасидів, беззаперечний авторитет магіда дозволяли йому в повній мірі використовувати свою владу для вирішення не лише духовних, але й абсолютно земних повсякденних проблем. Так, він налагодив збір коштів серед своїх хасидів для допомоги хасидам в Палестині¹⁶⁸.

Ніде в опрацьованій літературі ми не знайшли згадок про конфлікти хасидів із місцевим савранським християнським населенням чи євреями-нехасидами. Це могло бути пов'язано із закритістю хасидської спільноти, недопущенням до її середовища іновірців чи тих, хто не поділяв ключових релігійних та світоглядних постулатів руху. Однак, на думку І. Турова, причиною мирного співіснування хасидів з оточуючим населенням була віра хасидських цадиків в потребу підтримання добрих відносин з іновірцями як ще однієї можливості служити Богу. З іншого боку, самі християни вірили у

¹⁶⁶ עמ. אלפסי יצ. אנציקלופדיה לחסידות. (אותיות א-ט). ירושלים. 370.

¹⁶⁷ עמ. אלפסי יצ. אנציקלופדיה לחסידות. (אותיות א-ט). ירושלים. 369.

¹⁶⁸ Козленко П. Савранский Ребе. *Заметки по еврейской истории*. 2017. № 7 (201). URL: <https://z.berkovich-zametki.com/2017-nomer7-kozlenko/> (дата звернення: 27.03.2022)

здатність цадика творити дива і дуже часто зверталися до нього за допомогою¹⁶⁹.

Моше Цві Гітерман став магідом у Саврані у 1802 р., а остаточно очолив хасидську громаду Саврані і став адмором у 1811 р., після того, як помер його вчитель рабі Барух з Меджибожа. Ще більше посилив свій статус цадика та хасидського лідера краю після 1825 р., коли помер Авраам Єгошуа Гешель з Опатова.

Однак, у 1831 р. Моше Цві залишив Саврань, можливо, через побоювання захворіти на холеру через епідемію, і переїхав до Чечельника, де помер у 1838 р. і похований там.

Своє тлумачення святих текстів рабі Моше Цві виклав у книзі «Лікутей Шошанім» («Збірка лілей»), яку уклав його учень рабі Азріель Дов, очільник рабинського суду Корсуня і автор «Шемен ле-Маор» («Олія для світильника»)¹⁷⁰. «Лікутей Шошанім» вперше була надрукована у Львові у 1872 р.

Власне бачення прихованого змісту у священних текстах, пояснення подій та явищ, описаних там та вираження цього на сторінках книги показувало всебічну обізнаність рабі Гітермана із усім комплексом юдейської релігійної літератури. Навіть його підходи до тлумачення, здавалось би, народних ритуалів, вирізнялися глибокою проникністю в суть: пояснюючи, наприклад, єврейський звичай класти в могилу чи посипати її щіпкою землі, привезеної з території Ізраїлю, савранський адмор зауважував, що завдяки цьому акту праведники в галуті після смерті повернуться на Святу Землю, а грішники зі Святої Землі опиняться у вигнанні¹⁷¹.

У рабі Моше Цві був власний погляд на появу інституту цадиків: він з точки зору теології пояснював, що якщо за часів Бейт-а-Мікдаш воля Бога втілювалася в цареві, первосвященниках та військових керівниках, то після

¹⁶⁹ Туров І. Влияние учения раннего хасидизма на еврейско-славянские отношения. *Наукові записки [Національного університету Острозька академія]*. 2011. Випуск 5. С. 31.

¹⁷⁰ עמ. אלפסי יצ. אנציקלופדיה לחסידות. (אותיות א-ט). ירושלים.

¹⁷¹ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба..., С. 274.

його зруйнування римлянами, втрати євреями державності та територій, багатолітнього страждання і поневірянь, Бог змиловився і подарував євреям праведників (цадикей-а-дор)¹⁷².

Моше Цві Гітерман мав багато послідовників та учнів, найближчими з яких були: рабі Авраам Дов з Овруча – рабин у Хмільнику, а потім у Овручі і Житомирі, рабі Арон Моше з Бродів, рабі Еліягу Пінхас – голова рабинського суду Катеринополя (сьогодні це – невелике містечко в Черкаській обл.), рабі Гедаліягу Арон з Іллінців (містечко у Вінницькій обл.), рабі Хаїм з Косіва (Івано-Франківська обл.), рабі Моше з Кобрини (Білорусь), рабі Мешулам Натан Маргаліот з Бердичева¹⁷³.

Наявність у Саврані цадика сприяла консолідації громади, адже за спостереженнями сучасників, у випадку хвороби людини, її рідні зверталися за допомогою до бааль-шемів, функції яких виконували на місцях цадиків. Здебільшого вони радили хворим звертатися до лікарів, однак іноді й від себе пропонували цілющі, перевірені і дієві засоби для практичного лікування, або ж «...целительные средства... в мистическом приготовлении какого-нибудь зелья или других предметов.»¹⁷⁴ І хоча єврейське населення все більше для лікування хвороб зверталось до професійних лікарів, все ж були хвороби, для позбавлення від яких залучалася виключно сила цадика. За спостереженнями П. Чубинського, до таких недугів належали: говоріння уві сні, апоплексія, безпліддя¹⁷⁵.

Окрім функції мольфара, першопочатково цадик, як зазначає у своїх дослідженнях І. Туров,

...був втіленням усіх гілок сакральної влади, що визнавалася єврейським народом. Він поєднував у собі функції вчителя (рабі), царя, священника, пророка, облюбваного Господом сподвижника-містика і виступав в якості посередника між Богом і

¹⁷² Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба..., С. 285.

¹⁷³ 371. מ. אלפסי יצ. אנציקלופדיה לחסידות. (אותיות א-ט). ירושלים.

¹⁷⁴ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. СПб: Императорское русское Географическое общество, 1872. С. 55.

¹⁷⁵ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. СПб, 1872. С. 56–57.

створеним Ним світом... Багато постулатів із вчення про істинного праведника хасиди запозичили із рабинської і кабалістичної літератури. Ці положення були розвинуті і творчо переосмислені... і отримали небачену раніше практичну реалізацію¹⁷⁶.

Однак, поступово роль цадика втратила своє початкове тлумачення. Як уже зазначалося, адміністративно-територіальний поділ держави не відігравав жодної ролі для хасидів, які підпорядковувалися тому цадику, який був для них духовно близьким. Через це дуже часто сфера впливу одного цадика зіштовхувалася зі сферою впливу іншого. Тоді виникали непорозуміння, а іноді навіть – відкриті протистояння між ними, адже сфера впливу означала і фінансове забезпечення цадика: відвідуючи його, хасиди залишали певну суму грошей, з якої утримувався власне праведник і його чисельний двір. Н. Сторожевський звернув увагу на цей факт: хасидські битви бували іноді настільки серйозними, що іноді втручалась навіть поліція. Траплялося, що такі війни тривали поколіннями. Так, в Умані велася боротьба між послідовниками рабі Нахмана із Брацлава та Шполер Зейде (дідуся зі Шполи), яку продовжили рабі Нусен та Шполер Зейде-Савранський¹⁷⁷.

Про зміну ролі і функцій цадика в громаді зазначав і П. Чубинський. При поділі єврейського населення за соціальною приналежністю він зауважував, що на першому місці тут багаті євреї, які володіють капіталом та займаються крупними торговими справами. А от після них в соціальній ієрархії стоять вчені (гаони чи «гадоли»), які вирізняються мудрістю і обізнаністю. Однак, автор помилково вважав, що гаони в південно-західних губерніях поступово були витіснені династіями цадиків, які замість духовного розвитку і безкорисного служіння Богу, переймалися натомість проблемами поширення особистого впливу серед хасидів та пошуком способів фінансового збагачення¹⁷⁸. Така позиція автора була переглянута в процесі розвитку історичних, генеалогічних досліджень нових поколінь науковців, однак вона

¹⁷⁶ Туров І. Учение хасидов о миссии Цадика. *Наукові записки [Національного університету Острозька академія]*. 2012. Випуск 6. С. 294.

¹⁷⁷ Сторожевский Н. Хасиды, их цадика и магида. Полтава, 1866. С. 27.

¹⁷⁸ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. СПб, 1872. С. 74.

може слугувати яскравим прикладом того навколишнього оточення, в якому відбувалося становлення та розвиток хасидського руху.

Однак не можна не погодитися із фактом, що якщо перші покоління цадиків сприймалися оточуючими як обрані, як провідники волі Бога на землі, то з плином часу, кількісним розширенням хасидських династій та власне інституту цадикізму, становленням практики передавання титулу цадика від батька до сина, сприйняття суспільством більшості цадиків дещо змінилося. Передавання титулу цадика не одному зі своїх найближчих та найталановитіших учнів, а власне своїм синам почалося у 4-5 поколіннях хасидів¹⁷⁹, тобто вже періоду початку – середини ХІХ ст.

Саме на цей період припадає діяльність дітей та онуків Моше Цві Гітермана. Для встановлення коректних династичних зав'язків між членами династії нами було створено династичне дерево (*Додаток 8*), адже наявні у різних джерелах та історіографічних розвідках дані про нащадків Савранського Рабі є фрагментарними і плутаними. Крім того, ми зіткнулися із проблемою різного датування однієї і тієї ж події, що пов'язано із особливостями єврейського літочислення. Підґрунтям для генеалогічної структури династії послужили відомості із історичного дослідження ізраїльського науковця І. Альфасі.

Моше Цві мав сина Шимона Шломо (1800 – 1848) та доньку, яка вийшла заміж за Ісраеля із Саврані (можливо, він був її родичем, що практикувалося у хасидських династіях), з яким мали три доньки і поріднилися із хасидськими рабинами Зінькова, Радовіц і Бополя. Шимон Шломо мав три сини і був рабином у Чечельнику, змінивши на цій посаді батька.

Син Шимона Шломо – рабі Давид із Саврані, змінив на посаді рабина у містечку свого брата – рабі Баруха, який передчасно помер. Рабі Давид конфліктував із своїм братом рабі Моше, який народився 1827 р. та після смерті Шимона Шломо очолив хасидів цього містечка. Рабі Моше помер у

¹⁷⁹ Туров І. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. Київ, 2003. С. 41.

1871 р., залишивши своїм наступником сина – Шимона Шломо II (1858-1919)¹⁸⁰. Саме нащадки Шимона Шломо II емігрували до Ізраїлю і продовжують донині представляти савранську династію.

Рабі Давид із Саврані (Давид а-Катан), за наявними у нас відомостями, був конфліктним керівником і не міг порозумітися не тільки зі своїм братом, але й із представниками центральної влади. А це, в свою чергу, призвело до виселення рабі Давида із Саврані в Овруч (Волинь), де він помер у 1912 р. Його сини не стали очільниками савранських хасидів: син Шломо був призваний на службу до імперської армії, а син Моше служив рабином у Києві, де помер у 1923 р.¹⁸¹ Ми встановили також, що у рабі Давида була донька Хая, але нічого про її долю нам невідомо. Ми знайшли відомості, що рабі Давид був заможним, адже, як вказує О. Білецька, він мав на 1872 р. 3248 десятин землі¹⁸².

Онук рабі Давида – Іцхак Гітерман (1889-1943) – син від шлюбу Моше з Києва та Малки Тверської, народився у Горностайполі та був нащадком династій Тверських і Шнеєрсонів. Жив на території Польщі і загинув від рук нацистів у 1943 р.¹⁸³ Таким чином рабі Давид із Саврані був четвертим і останнім ребе савранської династії.

Отже, із наявних матеріалів ми встановили, що хасидська династія, заснована Моше Цві Гітерманом наприкінці XVIII ст. у містечку Саврань, дуже швидко розширила географію впливу її представників. Однак, якщо засновник династії, рабі Моше Цві, мав добрі організаторські здібності та був освіченим і шанованим рабином, то його сини-наступники не відігравали такої

¹⁸⁰ Paull J. Y-DNA Genetic signature of the Savran-Bendery Chassidic Dynasty. URL: <http://www.surnamedna.com/?articles=y-dna-of-the-savran-bendery-chassidic-dynasty> (дата звернення: 28.12.2022).

¹⁸¹ Savran-Bendery Hasidic Dynasty. URL: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Savran-Bendery_Hasidic_Dynasty (дата звернення: 28.12.2022).

¹⁸² Білецька О. Савранщина: нарис історії від стародавніх часів до поч. 20 ст. Одеса, 2000. С. 73.

¹⁸³ Paull J. Y-DNA Genetic signature of the Savran-Bendery Chassidic Dynasty. URL: <http://www.surnamedna.com/?articles=y-dna-of-the-savran-bendery-chassidic-dynasty> (дата звернення: 28.12.2022).

значущої ролі для хасидизму. Зауважимо, що, ймовірно, це – перша спроба реконструкції хасидської династії Саврані українською мовою.

ВИСНОВКИ

Вивчення історії єврейської громади містечка Саврань періоду з другої половини XIX ст. до початку XX ст. на сьогодні ще не стало предметом окремого наукового дослідження. Проаналізовані нами історіографічні напрацювання з теми дозволяють стверджувати, що савранська єврейська громада згадується в окремих роботах побіжно (А. Зельцер), або аналізується лише певний аспект тієї чи іншої проблеми (В. Цубенко, В. Андросова), а в деяких роботах історія громади носить сухий описовий характер (О. Білецька). Натомість дослідження Й. Петровського-Штерна, Л. Орловського, С. Городецького щодо єврейського населення штетлу та його очільників в більш загальному контексті стали для нас зразком того, як варто структурувати дослідження та на які ключові моменти звертати особливу увагу. Мова насамперед про конкретні ситуації із повсякденного життя громади, що майстерно вписані у загальну історичну панораму досліджуваного періоду, чисельність громади у порівнянні із християнським населенням та основні напрямки її господарсько-економічної діяльності. Ключовим для нас стала також праця І. Альфасі, інформація з якої послугувала основою для реконструкції династичних зав'язків у середовищі савранської хасидської династії.

Опрацювання неопублікованих архівних документів, що зберігаються у ЦДІАК та ДАХМО, дозволило нам «оживити» єврейську громаду містечка Саврань. На основі даних із метричних книг рабинату ми проаналізували чисельність єврейської громади містечка, її склад та соціальну структуру, а вивчення окремих справ архівних фондів підтвердило наші здогадки про те, що єврейське населення Саврані було міцно вплетеним у структуру штетлу: управлінську, економічну, соціальну.

Аналіз низки опублікованих матеріалів, насамперед законодавчих актів, розпоряджень, постанов допоміг нам реконструювати ті зовнішні умови, в яких жило єврейське населення Саврані у досліджуваний період. Встановлено, що між виданням того чи іншого указу імперською владою і початком його

виконання на місцях могли проходити роки, а спроби впровадження супроводжувалися тривалим і багатосторінковим листуванням між представниками різних інстанцій управлінської структури. Цим пояснюється повільність виконання (як це було із указом про поділ на розряди), а в деяких випадках – і скасування того чи іншого рішення (наприклад, про переселення єврейського населення прикордонних територій).

Використання географічних атласів та карт дозволило нам зробити висновок, що географічне розташування Саврані та її адміністративне підпорядкування впливали на соціальну та економічну структуру єврейської громади. Близьке межування із Австрійською / Австро-Угорською монархією поставило єврейське населення Саврані перед загрозою переселення вглиб Російської імперії і тільки активний спротив цьому та звернення до відповідних органів із проханнями недопущення таких кроків сприяли відмові центральної влади від цієї ідеї. Сусідство із іншою державою призводило також до часто хибних звинувачень євреїв Саврані у контрабанді, а згодом – і до встановлення таємного поліцейського нагляду за її окремими жителями через побоювання влади щодо поширення антиімперських політичних ідей. З іншого боку, розташування містечка поблизу Херсонської та Київської губерній дозволяло розвивати торгівлю і промисли, що згодом сприяло прокладенню залізниці до Саврані.

Проаналізувавши законодавчі акти Російської імперії щодо євреїв, ми встановили, що до середини 1850-х рр. влада приймала, як нам здається, закони–«покарання», які характеризувалися поступовими обмеженнями для діяльності єврейського населення та посиленням державного контролю за цим процесом. Натомість подальше законодавство можна охарактеризувати як спрямоване на «поглинання»: прийняті щодо євреїв закони мали на меті асиміляцію і розчинення єврейського народу у багатонаціональній державі. Однак, після подій 1881 р. прийняті державою закони характеризувалися двоякістю: з одного боку, вони скеровувалися на порозуміння із єврейським населенням, а з іншого – відвертими спробами законодавчого їх

«приниження», що було однією із причин участі євреїв у подіях 1905-1907 рр. та подальшому розвитку лівого руху. Лише у 1915 р., а офіційно – у березні 1917 р. усі обмеження, пов'язані із віросповіданням чи національністю, було скасовано.

Опрацювання статистичних даних із метрик, результатів переписів населення, ревізійних описів дозволило встановити чисельність єврейського населення Саврані у різні роки досліджуваного періоду, а також показати, що у порівнянні із християнським населенням становило більшість: так, у др. пол. XIX ст. із загальної кількості 5887 чол. савранців євреїв було 3198 чол. Протягом досліджуваного періоду чисельність єврейського населення постійно зростала: якщо на початку 1850-х рр. у Саврані проживало 1226 євреїв, то на 1880-ті рр. їх налічувалося вже 2960 чол., а на початок XX ст. – більше 3000 чол.

Подальший аналіз архівних матеріалів дозволив встановити, що переважна більшість савранців-євреїв була зайнята у різноманітних ремеслах – каменярському, кравецькому, столярному, кушнірському, чоботарському. Однак, серед них були і заможні євреї, які тримали водяні млини, мали великі земельні наділи і навіть цегляний завод, працювали адвокатами, маклерами. Крім того, у Саврані фіксувалися євреї-землероби, які працювали у землеробських колоніях Балтського повіту. Відвідавши старе савранське єврейське кладовище, оглянувши його розміри та мацеви, ми спробували їх порахувати, однак через його плачевний стан та руйнацію мацев точну їх кількість встановити не вдалося. Однак за написами на мацевих зрозуміло, що поховання відносяться до 1850-х і подальших років.

На основі опублікованих праць нам вдалося дослідити історію появи та подальшого становлення хасидської династії Моше Цві Гітермана у Саврані. У доброму стані зберігся огель хасидського магіда Саврані, батька засновника династії – Шимона Шломо, однак старе кладовище потребує термінового втручання відповідних організацій, адже воно дуже засмічене і зарощене чагарниками. Детальний аналіз життя та діяльності засновника династії –

адмора Моше Цві Гітермана дозволив продемонструвати причини та наслідки його популярності та впливовості у середовищі хасидської громади Саврані, а також простежити географічний ареал поширення впливу династії. Створений М. Водзінські історичний атлас хасидизму допоміг наочно продемонструвати територію, хасидське населення якої визнавало цадиком саме Моше Цві. Нами було розроблено генеалогічне дерево савранської династії, встановлено наступників Моше Цві та визначено причини її занепаду, що полягали, на нашу думку, у конфліктах між нащадками адмора, відсутністю у них харизми та глибокої релігійної обізнаності, а також вплив зовнішніх змін у суспільстві і на хасидську громаду також (епідемії, погроми, війна).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела:

Центральний державний архів міста Києва (ЦДІАК)

1. ЦДІАК. – Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 489. Справа про проведення розслідування щодо міщанки м. Саврані, Балтського повіту Пустильник Х.С., яка звинувачується у висловлюваннях проти царської сім'ї. – 24 с.

2. ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 552. – Справа про встановлення негласного нагляду поліції за проживаючим у м. Саврані Балтського повіту лікарем Пескіним А. – 55 л.

3. ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 1601. Справа про проведення розслідування щодо аптечного помічника в м. Саврані Балтського п. Шепсельзона-Шефтельзона Я.Ш., який звинувачується у висловлюванні проти царя. – 12 л.

4. ЦДІАК. – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. – Оп. 855. – Спр. 391 (ч. II а). – Про військову охорону м. Києва і його околиць на випадок заворушень і про прийняття мір для припинення таких. Тут же про демонстрації і єврейський погром в Києві та інших поселеннях Південно-Західного краю. – 316 л.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО):

1. ДАХМО. – Ф. 227. Подільське губернське правління. – Оп. 1. Т. 1. – Спр. 6563а. Про ремісничі стани і Управління по Балтському повіту. (листи у справі не пронумеровані).

2. ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Т. 1. – Спр. 8816. Виписки про народжених, одружених, розлучених і померлих євреїв губернії за 1850 р. – 256 л.

3. ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. – Спр. 481. За пропозицією начальника губернії про євреїв військового поселення м. Саврані, яких належить Perezарухувати в місця громадянського відомства. – 131 л.

4. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 2. Спр. 516. По відношенню начальника округів військового поселення про започаткування в м. Саврані ярмарки. – 185 л.
5. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 2. – Спр. 1249а. Про розподіл євреїв на розряди і порядок зарахування до них. – 2111 л.
6. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 2. – Спр. 1527. За пропозицією начальника губернії про єврейський коробковий збір. – 20 л.
7. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 2. – Спр. 1596. За веденням першого відділення про міри для свічкового збору з євреїв на 3 роки з 1853 р. – 12 л.
8. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 2. – Спр. 5638. У відношенні Подільської казенної палати про зарахування одеського міщанина єврея Берка Шнайдермана до Савранського міщанського товариства. – 7 л.
9. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 2. – Спр. 6531. За рапортом Балтської міської думи про затвердження в Савранське ремісниче управління старшиною Шмуля Вайсера і помічниками Кельмана Голденберга і Шмуля Кописта. – 4 л.
10. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 3. Т. 5. – Спр. 691. Про міщанське управління у м. Саврань Балтського повіту. – 65 л.
11. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 3. Т. 5. – Спр. 855. Про ярмарки, що існують в Подільській губернії. – 220 л.
12. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 3. Т. 5. – Спр. 2028. За звинуваченням Савранського міщанського старости Палієнка у зловживанні при стягненні свічкового збору та інших повинностей. – 102 л.
13. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 5д. – Спр. 35. Метрична книга записів про народжених євреїв м. Окни і сіл Балтського повіту. – 105 л.
14. ДАХМО. – Ф. 277. Рабинати Подільської та Волинської губерній. – Оп. 1. – Спр. 1. – Балтський повіт. Балтський рабинат. М. Балта, Кодима, Рибниця, Ягормек. Савранський рабинат: містечко Саврань. – 235 с.

2. Опубліковані джерела

1. Законодательные акты переходного времени. 1904–1908: сборник законов, манифестов, указов... / Под ред. Н. Лазаревского. СПб: Из-во Юридического книжного склада «Право», 1909. 1018 с.

2. Памятная книжка Подольской Губернии на 1859 г. Каменец-Подольск: В типографии Губернского правления, 1859. 177 с.

3. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / Сост. В. Филимонов. Каменец-Подольск: типография Подольского Губернского правления, 1911.

4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. Тройницкого. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. СПб: Тип. «Общественная польза», 1905. 390 с.

5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. Тройницкого. Т. XXXII. Подольская губерния. СПб: «Слово», 1904.

6. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени / сост. В. Леванда. СПб, 1874. 1187 с.

7. Сергеева І. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ: Дух і Літера, 2006. 544 с.

8. Статистический временник Российской империи. Серия 3. Вып.2. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России СПб: [б.в.], 1884.

9. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. СПб, 1872.

3. Періодичні видання

1. *Газета «Рада», 1913*

По Україні. *Рада*. 1912. № 38. 16 лютого.

Земські справи. *Рада*. 1913. №59. 12 березня.

Всякі звістки. *Рада*. 1913. №214. 19 вересня.

По Україні. *Рада*. 1913. № 226. 04 жовтня.

2. Журнал «Восход», 1882

Мнения и отзывы печати. *Восход*. 1882. № 17. 27 апреля.

3. Журнал «Киевлянин», 1906

От Российского Телеграфного Агентства. *Киевлянин*. 1906. № 183. 05 июля.

4. Журнал «Рассвет», 1879, 1881, 1882

Влияние коробочного сбора на материальный быт евреев. Лица, пользующиеся льготой. *Рассвет*. 1879. № 2. 19 сентября.

Внутренняя хроника. *Рассвет*. 1879. № 3. 26 сентября.

Прием новобранцев и отношение к нему уездного воинского присутствия. *Рассвет*. 1881. № 52. 25 декабря.

Внутренняя хроника. *Рассвет*. 1882. № 13. 26 марта.

Движение в пользу эмиграции. Кружки. *Рассвет*. 1882. № 14. 4 апреля.

Телеграмма «Голоса». *Рассвет*. 1882. № 14. 4 апреля.

Антисемитская агитация. Некоторые подробности о балтском погроме. *Рассвет*. 1882. № 16. 18 апреля.

Погромы и беспорядки. *Рассвет*. 1882. № 18. 4 мая.

5. Журнал «Еврейская старина»

Дубнов С. Анти-еврейское движение в России в 1881 и 1882 гг. *Еврейская старина*. 1909. Т. 1. С. 88 – 109.

4. Історіографія

Монографії

1. Білецька О. Савранщина: нарис історії від стародавніх часів до поч. ХХ ст. Одеса: Астропринт, 2000. 196 с.

2. Бубер М. Хасидские истории. Первые учителя. Москва: Мосты культуры, 2006. 293 с.
3. Бубер М. Хасидские истории. Поздние учителя. Москва: Мосты культуры, 2009. 510 с.
4. Градовский Н. Замечания на записку князей Голицыных о черте оседлости евреев. Санкт–Петербург: Типография В. Киршбаума, 1886.
5. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1893.
6. Дубнов С. История хасидизма. Москва: Мосты культуры, 2014. 616 с.
7. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.
8. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
9. Слезкин Ю. Эра Меркурия. Евреи в современном мире. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. 512 с.
10. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуск 2. Подолия / В. Лукин и др. СПб: Издатель Александр Гершт, 2000. 704 с.
11. Сторожевский Н. Хасиды, их цадики и магида. Полтава: В типографии бр. Н. и П. Пигуренко, 1866. 67 с.
12. Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. Київ: Дух і Літера, 2003. 254 с.
13. Туров И. Учение основоположников хасидизма о власти цадика. Мистика и реалии мира сего. Киев: Друкарський дім Олега Федорова, 2019. 336 с.
14. Шолем Г. Основные течения в еврейской мистике. Москва: Мосты культуры, 2004. 516 с.

15. Bartal I. The Jews of Eastern Europe. 1772-1881. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. 203 p.

16. Horodezky S. Leaders of Hassidism. London: Hasefer Agency for literature, 1928. 152 p.

18. אלפסי יצ. אנציקלופדיה לחסידות. (אותיות א-ט). ירושלים. 1986.

Статті

1. Дубнов С. Анти-еврейское движение в России в 1881 и 1882 гг. *Еврейская старина*. 1909. Т. 1. С. 88-109.

2. Зельцер А. Погром в Балте. *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1996. №3 (13). С. 40-64.

3. Туров И. Влияние учения раннего хасидизма на еврейско-славянские отношения. *Наукові записки [Національного університету Острозька академія]*. 2011. Випуск 5. С. 16-31.

4. Туров И. Учение хасидов о миссии Цадика. *Наукові записки [Національного університету Острозька академія]*. 2012. Випуск 6. С. 285–300.

5. Цубенко, В. Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836-1857). *Історичний архів*. Випуск 6. С. 58–62.

6. Feldblyum B. Russian Revision Lists: A history. *Avotaynu*. 1998. Т. XIV. № 3. Р. 59–61.

Збірники

1. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. 3. Губернии Малороссийская и Юго – Западная / Сост. В. Зверинский. СПб: Типография Министерства внутренних дел, 1885.

2. Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в першій половині ХІХ ст. *Збірник праць жидівської історико-*

археографічної комісії. У 2-х ч. Кн.1. Збірник історико-філологічного відділу. №73. Київ: Друкарня ВУАН, 1928. С. 123-148.

3. Галант І. До історії боротьби з цадикізмом. *Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. Збірник праць історично-філологічного відділу. № 73. Вип. 2. Київ: З друкарні ВУАН, 1929. С.313 – 344.*

4. История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. Москва: Мосты культуры/Гешарим, 2012. 534 с.

5. Рибинський В. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині ХІХ ст. *Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. Збірник праць історично-філологічного відділу. № 73. Вип. 2. Київ: З друкарні ВУАН, 1929. С. 199 – 246.*

6. Hasidism: a new history / D. Biale and oth. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2017. 877 p.

Дисертаційні дослідження

1. Орловський Л. Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861-1914 рр.): дис. на здобуття наук. ступ. к.і.н. Кам'янець-Подільський. 2019. 299 с.

5. Атласи, путівники, енциклопедії

1. Атлас Российской империи, состоящий из 52 карт, изданный во граде св. Петра в лето 1796-е, в царствования Екатерины II XXXV-е. Санкт-Петербург: Тип. Сытина, 1796. 52 л.

2. Атлас Российской империи по новейшему разделению на губернии и области. Карты. Б.м., 1807. 14 карт.

3. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Одеська обл. / Ред. кол. тому: Гладка Л. та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. 930 с.

4. Полтавчук В. Саврань: Путівник. Одеса: Маяк, 1980. 68 с.

5. Wodzinski M. Historical atlas of Hasidism. Princeton and Oxford: Princeton University press, 2018. 280 p.

6. Електронні ресурси

1. Андросова В. Хасидські династії в контексті відродження іудаїзму в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 53. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/44027> (дата звернення: 06.02.2023).

2. Зайцев М. Как хасиды хасидов били. 5782. *Еврейский журнал*. URL: <https://jewishmagazine.ru/articles/blogs/kak-hasidy-hasidov-bili/> (дата звернення: 26.12.2022).

3. Історія не горить, але історичні документи виняткової ваги втрачені назавжди. URL: <https://old.archives.gov.ua/News/pr-2003-04-10.php> (дата звернення: 08.03.2023).

4. Козленко П. Савранский Ребе. *Заметки по еврейской истории*. 2017. № 7 (201). URL: <https://z.berkovich-zametki.com/2017-nomer7-kozlenko/> (дата звернення: 27.03.2022)

5. Сицинский Ю. Археологическая карта Подольской губернии. URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/secinski/09.html> (дата звернення: 25.01.2023).

6. Paull J. Y-DNA Genetic signature of the Savran-Bendery Chassidic Dynasty. URL: <http://www.surnamedna.com/?articles=y-dna-of-the-savran-bendery-chassidic-dynasty> (дата звернення: 28.12.2022).

7. Savran-Bendery Hasidic Dynasty. URL: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Savran-Bendery_Hasidic_Dynasty (дата звернення: 28.12.2022).

8. URL: https://www.hamichlol.org.il/רבי_שמעון_שלמה_מסאוווראן (дата звернення: 04.02.2023)

ДОДАТКИ

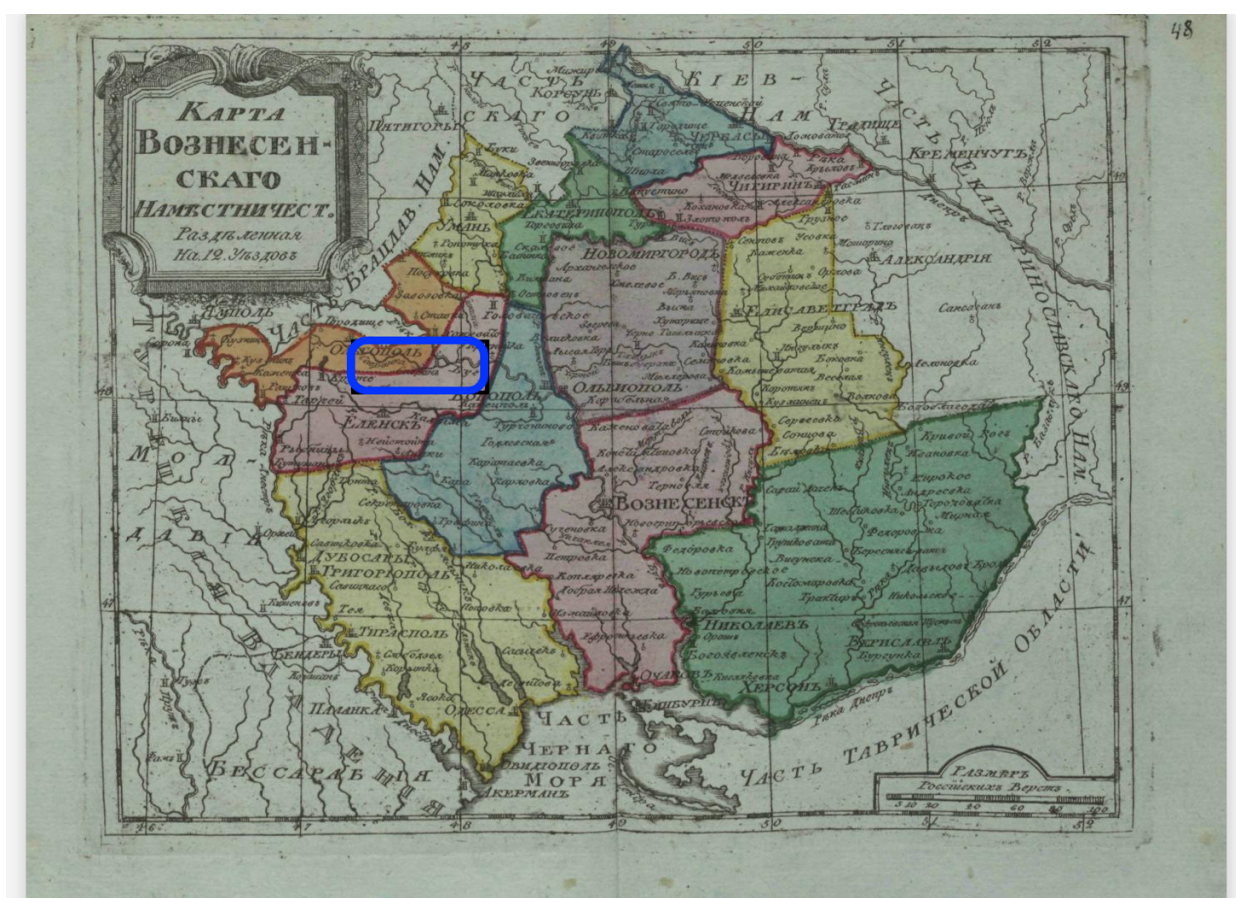
Додаток 1.

Містечко Саврань на карті Вознесенського намісництва (1795 р.)

Джерело:

Атлас Российской империи, состоящий из 52 карт, изданный во граде св. Петра в лето 1796-е, в царствования Екатерины II XXXV-е. Санкт-Петербург:

Тип. Сытина, 1796. 52 л. Л. 48.

Додаток 2.

Містечко Саврань на карті Подільської губернії (1796 р.)

Джерело:

Атлас Российской империи по новейшему разделению на губернии и области. Карты. Б.м., 1807. 14 карт Л. 31.

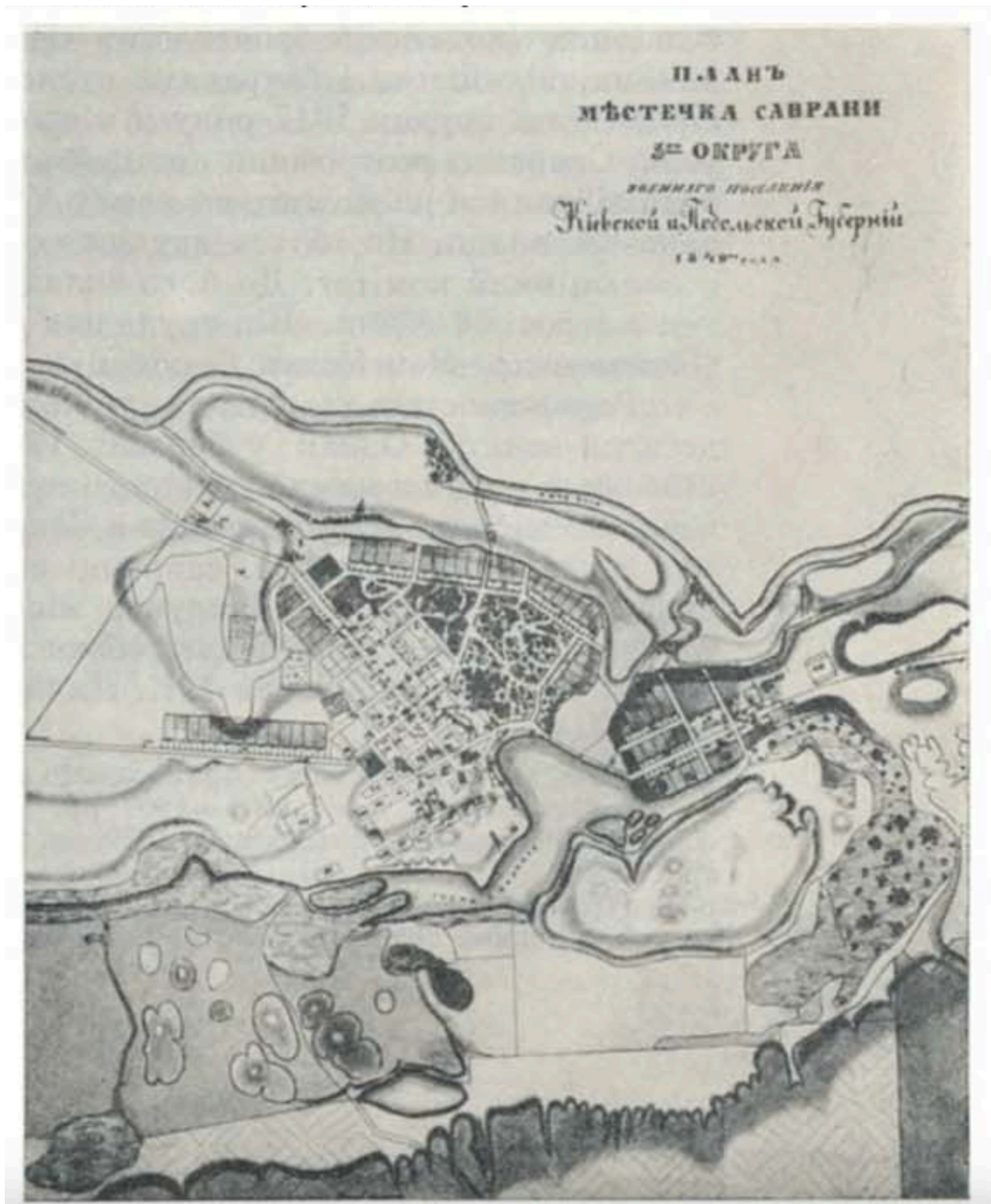
Додаток 3.

План містечка Саврань (1849 р.)

Джерело:

Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Одеська обл. / Ред. кол. тому:

Гладка Л. та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. 930 с. С. 734.

Мацеви на старому єврейському кладовищі Саврані

Джерело: польові дослідження авторки

Напис на мацеві: «Тут похована жінка Лея, дочка ... Мордехая...». Дата смерті – 1892 р.

Напис на мацеві:
«Тут похована жінка
Сара, донька...
Йоханана...». Дата
смерті – 1875 р.

Мацеви на старому єврейському кладовищі Саврані

Джерело: польові дослідження авторки

На мацеві – символ коенів –
дві долоні: чоловік,
напевно, належав до роду
коенів, вищої групи
юдейських
священнослужителів.
Помер 1865 р.

Поховання чоловіка,
помер 1878 р.

Огель рабі Шимона Шломо - савранського хасидського цадика та магіда, батька Моше Цві Гітермана. Помер 1790 р. і похований у Саврані

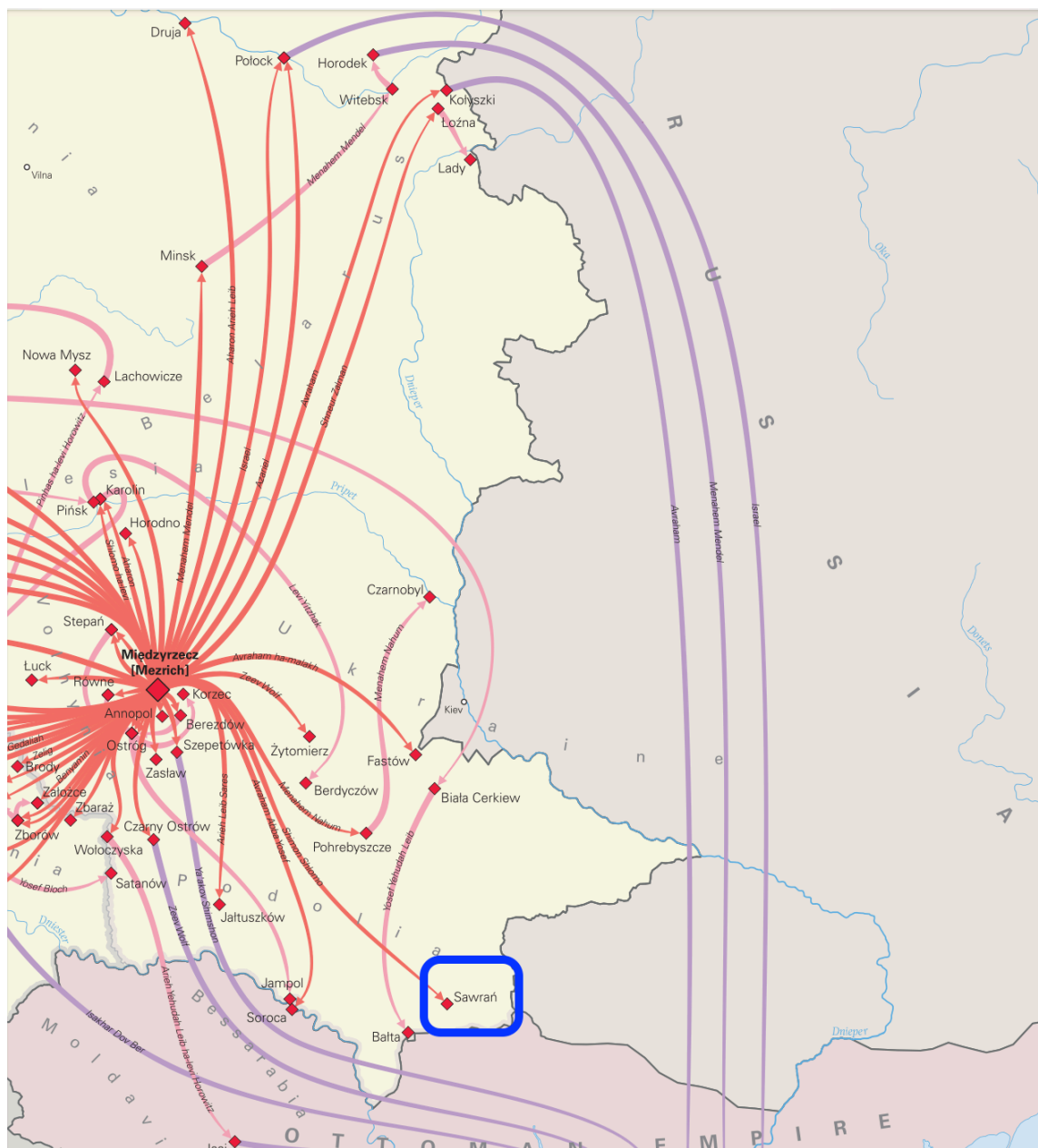

Походження Савранської династії

Джерело:

Wodzinski M. Historical atlas of Hasidism. Princeton and Oxford: Princeton

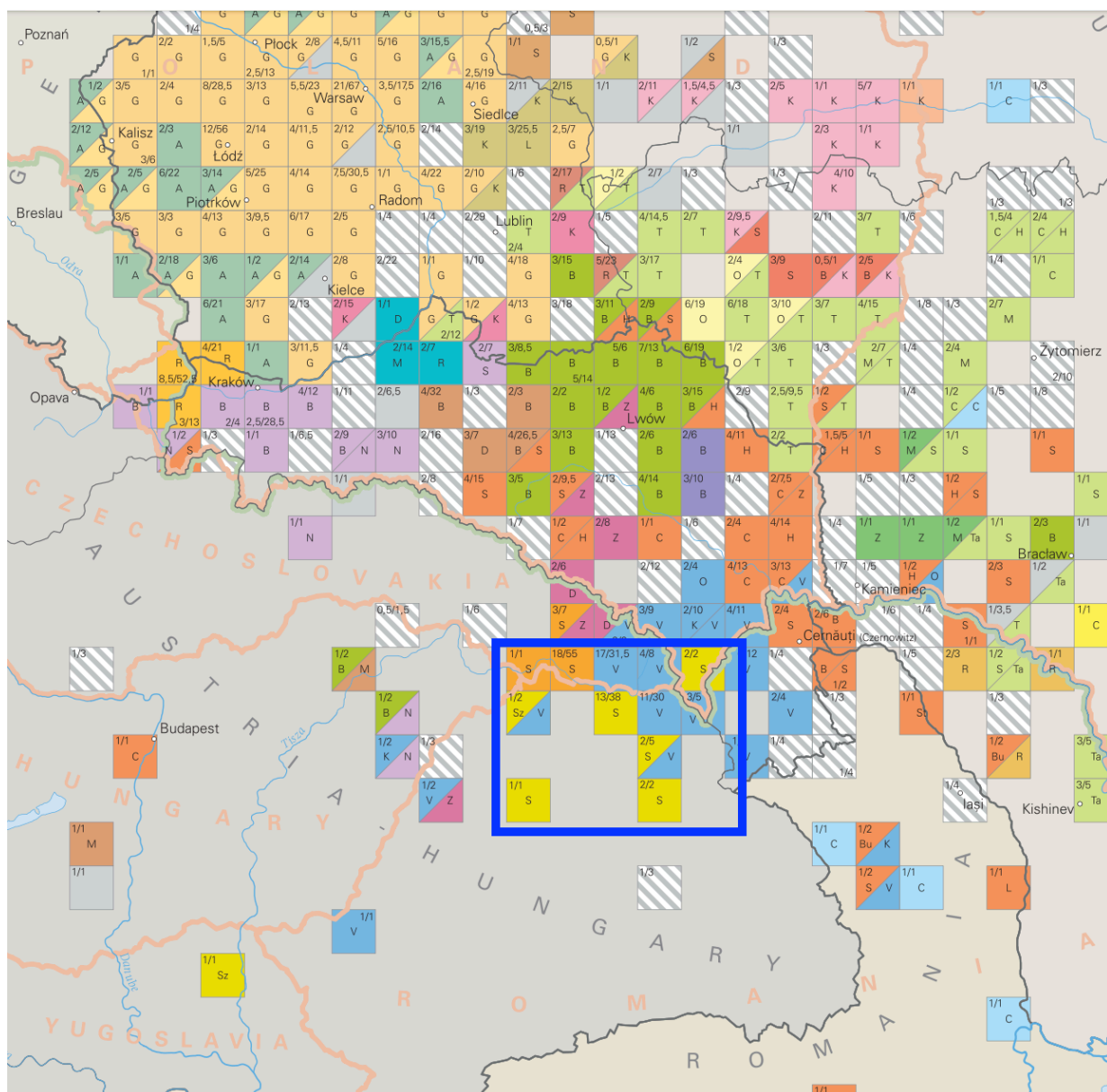
University press, 2018. 280 p. P. 21.

Території, на які поширювався вплив Савранської хасидської династії (продовження)

Джерело:

Wodzinski M. Historical atlas of Hasidism. Princeton and Oxford: Princeton University press, 2018. 280 p. P. 129.

Генеалогічне дерево Савранської хасидської династії

